

MENNO HURENKAMP **Wat de burger moet en de overheid kan**JAN PRONK, WIM MEIJER & GJALT HUPPES **Drie boekessays**

FLIP DE KAM OVER DE CADEAUTJES VAN RUTTE III

# Sinterklaas bestaat

WIMAR BOLHUIS **Terug naar de middenklasse**

## Red de sociaal-democratie van de PvdA

FRANS VERHAGEN

EN VERDER **Harko van den Hende** over de marktmacht van *big data*,  
**Dorette Corbey** over devolutie binnen de EU & **A.L. Snijders**

3 *Redactioneel* Worstelen

4 *Column* **Marijke Linthorst** Verschil

---

5 **Flip de Kam** Het kabinet-Rutte III: Sinterklaas bestaat

10 **Frans Verhagen** De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten

13 **Wimar Bolhuis** Terug naar de middenklasse

18 **Menno Hurenkamp** Burgers van verdienste

---

### *Boeken van de WBS*

24 **Jan Pronk** Drie realiteiten

32 **Wim Meijer** Herstel van het vooruitgangsoptimisme

37 **Gjalt Huppes** Strategische kanttekeningen bij een nieuw regeerakkoord

---

45 **Harko van den Hende** Meer macht voor burgers in de bespiedeconomie

52 **Dorette Corbey** Een zachte Brexit, Nexit, Frexit, Dexit

---

58 **A.L. Snijders** Cor



# Redactioneel

---

## Worstelen

Red de sociaal-democratie van de PvdA, zegt Frans Verhagen in dit nummer. Laat dat oude dieselbrik met lekke banden toch liggen en rijd verder in de frisse elektrische wagen die sociaal-democratische partij heet. Misschien is het niet zo simpel. Want de ballast van het nogal drastisch bezuinigende vorige kabinet is fors en de PvdA mag nu in de Tweede Kamer toe zien hoe de nieuwe regering cadeaus uitdeelt – aldus WBS huis-econoom Flip de Kam. En naamsverandering noch meer gezelligheid kan verhullen dat er van die oude achterban niet zo veel over is. Wimar Bolhuis kiest daarom onomwonden voor de middenklasse als de echte achterban. Dan is het tenminste duidelijk. Maar al die bezwaren nemen niet weg dat Frans Verhagen groot gelijk heeft dat geduldig afwachten tot de tijd de wonden heelt, een tragische strategie zou zijn.

In het tweede gedeelte van dit blad nemen we een flink deel van de productie van de WBS van het afgelopen jaar onder de loep. Jongens die al wat langer meegaan bespreken de recent verschenen boeken over arbeid, migratie en duurzaamheid. Jan Pronk, Wim Meijer en Gjalp Huppel zetten onbekommerd het mes in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw*, *Over de grens. De vluchtelingen crisis als reality test* en *Waar is Arbeid gebleven?*.

Wie er niet aan toekomt zich door die stapel heen te worstelen kan zich met deze *S&D* tevreden stellen.

## Verschil

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D

Een van de opmerkelijkste onderdelen van het regeerakkoord van het nieuwe kabinet is de aandacht voor de Bes-eilanden: 'Voor de inwoners van Bonaire, Sint Eustatius en Saba heeft Nederland een bijzondere verantwoordelijkheid. Op de eilanden ligt de prioriteit bij het verbeteren van de infrastructuur en het terugdringen van armoede. Het kabinet is bereid extra te investeren in de eilanden onder de voorwaarde dat goed bestuur en financiële verantwoording op een afdoende niveau is geborgd'.

Deze expliciete aandacht is een verademing; baanbrekend is de erkenning dat er armoede bestaat op de Bes. Het leeuwendeel van de armoede zit bij AOV-ers (de Nederlandse AOW-ers) en alleenstaande moeders met kinderen. De hoogte van de AOV is namelijk lager dan in Nederland. Op Bonaire, waar de meeste inwoners van de Bes leven, bedraagt de AOV \$590, omgerekend €507. Ter vergelijking: in Nederland bedraagt de AOW (voor iemand met een partner die ook AOW-gerechtigd is) €757,80, exclusief €50,18 vakantiegeld per maand. De verschillen bij de kinderbijslag zijn nog schrijnender. Ouders van een kind op Bonaire ontvangen €34,40 per kind per maand, dat is €103 per kwartaal. In Nederland lopen de bedragen op van €200,59 (t/m 5 jaar), via €243,57 (t/m 11 jaar) naar €286,55 (t/m 17 jaar). Als je het gemiddelde van deze bedragen neemt kom je op €243,57 per kwartaal, een schril contrast met de €103 op Bonaire.

Het verschil wordt niet gerechtvaardigd door lagere kosten voor levensonderhoud. De woonlasten op Bonaire zijn hoog en de prijzen voor levensmiddelen liggen op, en vaak

zelfs boven, Nederlands niveau. (Deels doordat alles moet worden ingevoerd via Curaçao en Nederland een importheffing hanteert!) Het gevolg is dat een aanzienlijk deel van de bevolking onder de armoedegrens leeft. Het Nibud berekende in 2014 dat een alleenstaande moeder met twee kinderen een minimuminkomen van omgerekend €1951 nodig zou hebben om rond te komen. In 2017 bedroeg het minimumloon plus kinderbijslag €1045.

Tot nu toe pleitten de bestuurders van de eilanden tevergeefs voor een 'binnen Nederland aanvaardbaar niveau van voorzieningen', zoals bij de nieuwe staatkundige structuur op 10 oktober 2010 was toegezegd. Verhoging van de AOV is door staatssecretaris Klijnsma afgewezen omdat de AOV gekoppeld is aan het minimumloon. En een hoger minimumloon zou de economische ontwikkeling van de eilanden schaden. Maar Artikel 1, lid 2 van het Statuut stelt dat op de Bes afwijkende regelgeving mogelijk is. Je zou dus bij Algemene Maatregel van Rijksbestuur (AMvRB) kunnen regelen dat de AOV op de Bes *niet* gekoppeld is aan het minimumloon. Verhoging van de kinderbijslag vereist zelfs geen AMvRB. Het gaat vooral om politieke wil. De kinderbijslag voor de gehele Bes – circa 5000 kinderen – kost ... € 2 miljoen. Voor de AOV gaat het – als we ons beperken tot de groep 65 en ouder op Bonaire om ... 2298 personen. Het optrekken van de AOV naar Nederlands niveau zou leiden tot een kostenstijging met 33% en uitkomen op een kleine €1,5 miljoen. Met Saba en Sint Eustatius erbij kom je voor een fatsoenlijke AOV en kinderbijslag op een extra uitgave van een slordige €3,5 miljoen. Een bedrag dat je op de begroting nauwelijks terugvindt, maar op de eilanden een wereld van verschil maakt.

# Het kabinet-Rutte III: Sinterklaas bestaat

Het is wrang voor de PvdA. De sociaal-democraten werkten in het kabinet-Rutte II mee aan voor dertig miljard euro ombuigingen en twintig miljard euro lastenverzwaringen, en nu gaan de liberalen en christenen cadeautjes uitdelen.

## FLIP DE KAM

*Emeritus-hoogleraar Overheidsfinanciën, Rijksuniversiteit Groningen*

In november 1972 vond een verkiezingsdebat plaats in Het Tehuis in Groningen. Hans Wiegel priemde een vinger naar PvdA-lijsttrekker Joop den Uyl en hoonde: 'Sinterklaas bestaat, en hij zit aan die tafel!' De liberale voorman wond zich mateloos op over het in zijn ogen veel te ruimhartige uitgavenbeleid. De tering diende zonder dralen naar de vermeende nering te worden gezet. De verre erfgenamen van Wiegel delen in het kabinet-Rutte III een groot deel van de lakens uit. En zie: Sinterklaas bestaat inderdaad.

### **Totaalbeeld overheidsfinanciën**

Het kabinet dat rekt op steun van de voltallige fracties van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie pakt cadeautjes uit. In de aankomende vier jaar gaan de uitgaven van de overheid extra omhoog, de groei van de belastingontvangsten wordt enigszins beteugeld. Logisch gevolg van hogere uitgaven en lagere inkomsten uit de belastingen: het voor 2021 verwachte overschot op de begroting smelt weg als sneeuw voor de zon.

Stel dat het kabinet-Rutte III ervoor had gekozen de eerstkomende vier jaar uitsluitend

op de winkel te passen. Dan waren, bij deze ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid, de overheidsuitgaven opgelopen van 308 miljard (2017) tot 327 miljard euro (2021). In deze cijfers is de invloed van de inflatie uitgeschakeld. Van de totale stijging van de 'reële' overheidsuitgaven met negentien miljard euro – anderhalf procent per jaar – nemen de zorguitgaven twaalf miljard voor hun rekening.

Het kabinet-Rutte III legt voor nieuw beleid per saldo een schep van acht miljard euro bovenop de genoemde 327 miljard. Hierdoor stijgen de reële uitgaven van de overheid met iets meer dan twee, in plaats van met anderhalf procent per jaar. Het gaat vooral om meeruitgaven voor de defensie (1,5 miljard) en het onderwijs (1,4 miljard). Het enige beleidsterrein dat het – ten opzichte van ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid – met iets minder moet doen (een half miljard) is de zorg. Dat betreft geen harde bezuiniging, maar 'minder meer'. De zorguitgaven nemen in de periode tot 2022 nog altijd disproportioneel toe, na de ingreep van het kabinet met 11,5 miljard in plaats van met twaalf miljard euro.

Zou het kabinet-Rutte III alleen op de win-  
kel passen, dan was de druk van belastingen  
en sociale premies in de komende reguliere  
kabinetsperiode met vijf miljard euro toege-  
nomen. Onder andere doordat steeds meer  
belastingplichtigen hun inkomen zien stijgen  
als gevolg van de economische groei, waar-  
door zij automatisch doorstromen naar een  
zwaarder belaste tariefschijf van de inkom-  
stenbelasting. Het kabinet neemt maatregel-  
en om de druk van de collectieve lasten – ten  
opzichte van de gang van zaken bij ongewij-  
zigd beleid – met 6,5 miljard euro te verlich-  
ten. Van deze lastenverlichting komt vijf mil-  
jard aan gezinnen ten goede en bijna anderhalf  
miljard aan buitenlandse beleggers, die profi-  
teren van het afschaffen van de dividendbelas-  
ting. Per saldo daalt de lastendruk in de komen-  
de kabinetsperiode met anderhalf miljard  
euro.

### **Belastingplannen**

Achter dit saldocijfer schuilt een groot aantal  
veranderingen van de belastingmix. De verho-  
ging van het lage btw-tarief van 6 naar 9% per  
1 januari 2019 levert de schatkist 2,6 miljard  
euro op. Deze ingreep raakt de laagste inko-  
mens het hardst. Allerlei groene belastingen  
gaan omhoog. Ook daarvan hebben huishou-  
dens met een bescheiden inkomen het meeste  
last, aangezien het bedrijfsleven de gestegen  
milieulasten in de meeste gevallen zal weten  
door te berekenen aan de consumenten.

Tegenover deze lastenverzwaringen staat  
een forse verlaging van de inkomstenbelasting.  
We gaan toe naar een tarief met slechts twee  
schijven. Het inkomen dat valt in de eerste  
schijf wordt belast tegen (afgerond) 37%, van  
het inkomen boven circa 68.000 euro roomt  
de fiscus straks 49,5% af. De nadelige gevolgen  
van de invoering van deze vorm van een ‘sociale  
vlaktaks’ worden voor de laagste inkomens  
goedgevoel gemaakt door een verhoging  
van de algemene heffingskorting – de korting  
die elke belastingplichtige krijgt op de verschul-  
digde loonbelasting en inkomstenbelasting.

Op dit moment is een aftrekpost meer waard,  
naarmate iemand in een zwaarder belaste ta-  
riefschijf valt. Over vijf jaar levert elke in aftrek  
gebrachte euro voor iedereen dezelfde belas-  
tingbesparing op (37% van het afgetrokken be-  
drag), ongeacht de hoogte van het inkomen. In  
publicaties van de Wiardi Beckman Stichting is  
herhaaldelijk voor deze ingreep gepleit.

De fiscale bevoordeling van het eigen-  
woningbezit wordt enigszins beperkt. Vanaf  
2023 kunnen huizenbezitters de betaalde  
hypotheekrente slechts tegen 37% aftrekken,  
maar zij krijgen hiervoor compensatie. Zij  
hoeven in de toekomst slechts 0,6 in plaats  
van 0,75% van de woningwaarde bij hun be-  
lastbaar inkomen te tellen. De fiscale lasten  
stijgen wél voor mensen met een eigen huis  
die hun hypotheek inmiddels hebben afge-  
lost. Zij gaan – anders dan nu – na een lange  
overgangperiode uiteindelijk 0,6% van de  
woningwaarde bij hun inkomen tellen.

Dat is een stap in de goede richting. Het  
gaat hier niet om een ‘boete op sparen’, maar  
om de geleidelijke afschaffing van een fiscale  
bonus op geld dat is gestoken in het eigen  
huis. Op je spaartegoed bij de bank word je  
geacht 4% rendement te maken, waarover je  
30% belasting betaalt. Om discriminatie van  
bankspaarders te vermijden, moet je over ei-  
gen vermogen dat is belegd in de eigen wo-  
ning een vergelijkbaar fictief rendement van  
4% belastingen. Maar deze fiscale logica is voor het  
kabinet-Rutte III kennelijk een aantal bruggen  
te ver. De eigen woning is fiscaal nog veel te  
veel een heilig huisje.

### **Nederland stimuleert internationale belastingconcurrentie**

De belastingdruk op vermogen is in Neder-  
land laag, in vergelijking met de belasting-  
druk op arbeid. Desondanks wil het kabinet  
de lasten op winst en vermogen met per sal-  
do drie miljard euro verlichten. De verlaging  
van het tarief van de winstbelasting voor ven-  
nootschappen met vier procentpunten tot  
16% (over de eerste 200.000 euro van de

winst) en 21% vergt 3,3 miljard euro. Dit budgettaire offer wordt slechts voor twee derde goedge maakt door allerlei lastenverzwaringen, de maatregelen, vooral door beperking van de renteaftrek voor met veel vreemd vermogen gefinancierde bedrijven. De belasting van 15% op door vennootschappen uitgekeerd dividend wordt in één klap afgeschaft. Dit kost de schatkist 1,4 miljard euro.

---

## De verlaging van het tarief van de winstbelasting voor vennootschappen vergt 3,3 miljard euro – en waarvoor?

---

Het argument van het kabinet-Rutte III dat deze lastenverlichtingen noodzakelijk zijn om de Nederlandse economie internationaal concurrerend te houden, mist elke feitelijke onderbouwing. Fiscale overwegingen spelen bij de vestigingsbeslissing van grensoverschrijdend opererende productie-ondernemingen doorgaans geen doorslaggevende rol. Zaken als een goed toegeruste beroepsbevolking, adequate infrastructuur en onafhankelijke rechtspraak, dat zijn factoren die doorgaans veel meer gewicht in de schaal leggen bij de besluitvorming in de raad van bestuur. Voor deze 'weggevers' bestaat des te minder aanleiding nu het aandeel van de kapitaalverschaffers in de binnen de economie toegevoegde waarde hier en in andere industrielanden groeit, terwijl het aandeel van de productiefactor arbeid terugloopt.

Buitenlandse vermogensverschaffers kunnen de Nederlandse dividendbelasting in de regel verrekenen met de binnenslands verschuldigde inkomsten- of winstbelasting. Navrant is dat – wanneer Nederland hier te rugtreedt door deze belasting niet langer te

heffen – de door buitenlandse vermogensverschaffers in het thuisland te betalen belasting in dezelfde mate stijgt. Elke prikkel om na afschaffing van de dividendbelasting extra in Nederland te investeren ontbreekt dus, want buitenlandse schatkisten zuigen de lastenverlichting in Nederland euro voor euro op.

Met de verlaging van de vennootschapsbelasting en afschaffing van de dividendbelasting danst de Nederlandse overheid naar het pijpen van grote transnationaal werkende ondernemingen en hun spreekbuizen. Voor de met deze tegemoetkomingen gemoeide 4,7 miljard euro zijn veel vruchtbaarder bestemmingen te vinden, zowel aan de uitgaven- als aan de inkomstenkant van de rijksbegroting. Daarmee wordt tevens voorkomen dat ons land een forse eigen bijdrage gaat leveren aan de voortwoekerende belastingconcurrentiestrijd, waarbij landen zichzelf en elkaar alleen maar tekortdoen.

### **Koopkrachtgevolgen**

De gevolgen van een regeerakkoord en van de jaarlijkse rijksbegroting voor de koopkracht krijgen steevast veel aandacht. Het kan geen kwaad er nog eens aan te herinneren dat de veel geciteerde percentages beperkte waarde hebben. Ten eerste kunnen de 'rekenmeesters' in Den Haag geen rekening houden met ingrijpende gebeurtenissen, zoals het vinden of verliezen van werk, de geboorte van kinderen en het wegvallen van de partner. Ook individuele zaken zoals een hoger inkomen uit overwerk, bonussen en een duurdere leaseauto van de zaak vallen buiten de modellen en daarvoor gebruikte gegevens.

De door het Centraal Planbureau becijferde koopkrachtgevolgen tonen een tamelijk evenwichtig beeld. Bij ongewijzigd beleid zouden de inkomensverschillen in de komende vier jaar groter zijn geworden. De 38% van alle huishoudens met een beneden modaal inkomen (36.500 euro) zou er in doorsnee 0,2% per jaar op vooruitgaan, de 11% van de huishoudens met een inkomen van een ton of meer mocht

rekenen op een verbetering met in doorsnee 0,9% per jaar. Het regeerakkoord trekt dit in belangrijke mate recht. De middeninkomens krijgen er door de belastingherziening het meeste bij (0,9 en 0,8%), de laagste inkomens (0,6%) iets meer dan de top (0,5%).

Dit heeft verschillende oorzaken. Zo wordt het inkomen van waaraf het toptarief (nu nog 52%) geldt de komende vier jaar bevroren – niet aangepast voor de inflatie. Dat betekent voor de hoogste inkomens 1,2 miljard euro lastenverzwaring. Per saldo blijven de laagste inkomens (een plus van 0,8% per jaar) een half procentpunt achter bij de rest (een plus van 1,3 à 1,4% per jaar).

Bij de genoemde percentages past nog een belangrijke kanttekening. Het gaat om de *mediane* wijziging voor elke inkomensgroep, dat wil zeggen dat de helft van de huishoudens er minder op vooruitgaat, of zelfs op achteruitgaat. Politici die met de mediane percentages in de hand volhouden ‘dat niemand erop achteruitgaat’, maken zich schuldig aan bedrog van de burgers. De andere helft van de huishoudens ziet zijn positie met ten minste het mediane percentage verbeteren.

Voor de linkse oppositie bieden de koopkrachtmutaties munitie. De laagste inkomens blijven achter. Het verweer van het kabinet en de regeringspartijen tegen dit verwijt ligt voor de hand. Het kabinetsbeleid houdt op de lange termijn de inkomensongelijkheid vrijwel ge-

lijk, terwijl de ongelijkheid bij ongewijzigd beleid wat zou zijn toegenomen. Het Centraal Planbureau verklaart dit als volgt. De maatregelen uit het regeerakkoord die relatief gunstig zijn voor lage inkomens zoals het verhogen van de maximale algemene heffingskorting, zijn blijvend en hebben dus op lange termijn ongeveer hetzelfde effect. Het effect van het beleid dat relatief gunstig is voor midden en hoge huishoudens valt op de lange termijn grotendeels weg. Bij ongewijzigd beleid zat er voor hogere huishoudens al lastenverlichting in het vat en die wordt door invoering van het tweeschijventarief alleen naar voren gehaald.

### Potverteren

Bij ongewijzigd beleid had de begroting in 2021 een overschot van 1,6% van de economie laten zien. Het kabinet-Rutte III verhoogt de overheidsuitgaven met acht miljard euro extra en het verlicht de lastendruk met 6,5 miljard euro.

Hierdoor neemt het overheidstekort in eerste aanleg toe met 14,5 miljard euro, of 1,8% van de economie. Het kabinet vindt dus budgettaire ruimte voor zijn plannen door in eerste aanleg het hele begrotingsoverschot (dat zou ontstaan bij ongewijzigd beleid) ‘te verbubelen’.

Nu de overheid door het kabinetsbeleid meer uitgeeft en mensen meer te besteden hebben, groeit de economie in de komende

**Tabel** *Koopkracht (mediaan jaarlijkse verandering in procenten)*

Huishoudinkomen (euro)	Ongewijzigd beleid		Effecten regeerakkoord		Per saldo
<b>tot 35.000</b>	0,2	+	0,6	=	0,8
<b>35.000 - 70.000</b>	0,4	+	0,9	=	1,3
<b>70.000 - 100.000</b>	0,6	+	0,8	=	1,4
<b>boven 100.000</b>	0,9	+	0,5	=	1,4



kabinetsperiode wat harder dan bij ongewijzigd beleid, gemiddeld met twee procent per jaar. Door de hogere economische groei komen – in vergelijking met ongewijzigd beleid – meer banen tot stand, zodat minder geld voor de uitkeringen nodig is. Dankzij dit soort ‘inverdieneffecten’ rekt het Centraal Planbureau voor 2021 toch op een *feitelijk* begrotingsoverschot van ongeveer een half procent van de economie.

Dat de economie draait als een lier flatteert het begrotingssaldo. Er stroomt extra belastinggeld binnen en de werkgelegenheid is tijdelijk hoger dan in ‘normale tijden’. Ge-corrigeerd voor het effect van de gunstige conjunctuur komt het *structurele* begrotingssaldo in 2021 uit op nul. Daarmee beschikt de overheid over minder ruimte om de economie bij de volgende dip te stimuleren. Bij de volgende recessie lopen de belastingontvangsten terug en is meer geld voor uitkeringen nodig. Hierdoor loopt het feitelijke tekort op de begroting snel op. In Brussel is echter afgesproken dat het feitelijke tekort niet groter mag worden dan 3% van de economie. Dit maakt dan bezuinigingen en lastenverzwaringen nodig, net op het moment dat de conjunctuur al tegenzit. Het door het kabinet uitgestippelde beleid vergroot dus de kans dat de overheid de schommelingen van de conjunctuur aanblaast. Nú gas geven, terwijl de economie al bovengemiddeld groeit, straks wellicht extra maatregelen moeten treffen om het tekort kleiner dan 3% te houden. Dit ‘procyclische’ beleid stuit bij de meeste economen op kritiek.

Dat het kabinet gaat potverteren blijkt het meest duidelijk uit het feit dat de overheidsuitgaven – anders dan bij ongewijzigd beleid – niet langer ‘houdbaar’ zijn. Het overschot slaat om een tekort van 0,4% van de economie. Dit betekent dat op enig moment in de toekomst uitgavenverlagingen dan wel inkomstenverhogingen nodig zijn om alle bestaande regelingen overeind te houden. De houdbaar-

heid neemt af doordat de uitgaven – voor de pensie, onderwijs en openbaar bestuur – op lange termijn (over een aantal decennia) meer worden verhoogd dan de inkomsten.

### **Zuur voor de PvdA**

Het is wrang voor de PvdA. De sociaal-democraten werkten in het kabinet-Rutte II mee aan voor dertig miljard euro ombuigingen en twintig miljard euro lastenverzwaringen. Daarmee het herstel van de economie na de Grote Recessie vertragend. Dit beleid was ook procyclisch, maar werd ingegeven door de wens af te komen van het strafbankje, waarop de Europese Commissie Nederland had gezet wegens het feitelijke tekort op de begroting van destijds meer dan 3%. Nu gaan de Chriberale Vier voor Sinterklaas spelen.

---

## Laat de linkse oppositie bezwaar maken tegen de lastenverlichting voor inkomsten uit vermogen

---

De linkse oppositie zou bezwaar moeten maken tegen de lastenverlichting voor inkomsten uit vermogen. De hiervoor door het kabinet gereserveerde 4,7 miljard euro is beschikbaar om desgewenst de btw-verhoging (opbrengst 2,6 miljard) achterwege te laten en rond twee miljard euro te gebruiken voor groeibevorderende investeringen. Misschien is het wel zo verstandig ook iets opzij te zetten voor verbetering van het begrotingssaldo, zodat de Nederlandse overheidsfinanciën beter zijn opgewassen tegen de gevolgen van de eerstkomende recessie.

# De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten

Vergeet de linkse fusie vooral en zeur ook niet te veel over gezelligheid, stelt Frans Verhagen. Het is tijd om de sociaal-democratie van de PvdA te redden.

## FRANS VERHAGEN

*Publicist, meest recent van Geschiedenis van de Verenigde Staten (Boom, 2017)*

Er zijn PvdA'ers die geloven dat de kiezer hun partij te hard heeft gestraft. Dat die kiezer zich dat realiseert en de partij volgende keer weer gewoon meer dan twintig zetels zal geven. Het overkwam eerder het CDA en D66, waarom niet ook de PvdA? Het zijn niet de minsten die zo denken. Ik wens ze sterkte met een lang verblijf in de wildernis en ik hoop dat de nieuwe voorzitter meer ambitie heeft.

Nee, de PvdA moet zichzelf niet opheffen en evenmin moet ze samengaan met andere linkse partijen. Dat zou onrecht doen aan de lange traditie die de PvdA vertegenwoordigt, een traditie van sociaal-democratie die medeverantwoordelijk is voor de manier waarop Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog is ingericht. Ook miskent een fusieverhaal hoe anders die partijen zijn.

Wel is het tijd voor een dramatische verandering van de manier waarop de sociaal-democratie in Nederland de laatste jaren opereert. De PvdA is een kleurloze, ideologieloze partij geworden, onherkenbaar en niet-omarmbaar, een partij van oudere mensen die onder jonge kiezers niets losmaakt, een partij van kundige bestuurders die in de praktijk vooral pragmatisch zijn. In het spectrum van partijen van be-

langenbehartigers die nu de Nederlandse politiek domineren heeft de PvdA niets te zoeken en kan zij geen rol spelen. Met een nieuw geformuleerd, helder programma moeten we daarom de oude ballast van de partij rigoureus dumpen. Weg met de naam, weg met de oude symbolen, weg met de ingesleten werkwijze.

Laten we de PvdA omdopen in de Sociaal Democratische Partij (SDP) en daarmee recht doen aan een door zowat iedereen binnen de PvdA gehanteerde praktijk: na het noemen van de naam gaat het over 'wij, sociaal-democraten' of over 'de sociaal-democratie'. Niet voor niets citeerde Lodewijk Asscher in zijn in memoriam van Eberhard van der Laan diens uitspraak dat er 'met de sociaal-democratie niks mis [is], met de PvdA wel'. Scherp geformuleerd: de PvdA is een zwak merk, sociaal-democratie is een sterk product. Sociaal-democratie vertegenwoordigt iets wat de PvdA is kwijtgeraakt.

Het is tijd dat de sociaal-democratie de PvdA kwijtraakt. Met de naam kunnen we ook de vermoeide oude beeldretoriek opruimen zoals het zingen van de Internationale, rode dit, rode dat, de rozen en andere restanten uit een verzuild verleden, zodat jongere Nederlanders niet hoofdschuddend naar deze oude meuk

Frans Verhagen *De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten*

hoeven te staren. Het als een feniks laten herrijzen van de PvdA als de SDP zou een van de meest zichtbare en meest effectieve veranderingen zijn om te laten zien dat dertig jaar kwakkelen over ideologische veren nu radicaal wordt achter gelaten.

Vervolgens is het zaak een *zero-based analysis* te maken. Gewoon, de eenvoudige vraag stellen: hoe zou je de sociaal-democratie in Nederland inrichten als je blanco begint, als je een organisatie helemaal vanaf de bodem zou mogen oprichten? Ik claim geen grote voorspelende vaardigheid als ik verwacht dat een dergelijke organisatie in weinig opzichten op de PvdA zou lijken. Wat de sociaal-democratie nodig heeft is een verhaal. Dat is geen marketinginstrument of ondernemersnieuwspraat, maar een vereiste om mensen mee te kunnen nemen. Je hoeft geen fan te zijn van Bernie Sanders om zijn verhaal te zien: we worden genaaid door de mensen die macht hebben. De onderdelen pasten daar feilloos in, zowel de kwaaië pieren (bankiers, gevestigde politici, lobbyisten, grootkapitalisten met buitengewone invloed) als de beleidsvoorstellen (ziekttekostenverzekering voor iedereen, gratis onderwijs, hogere belastingen voor de rijken). Trump had ook een verhaal. Het punt is het verhaal, niet per se hoe het klinkt.

Ik hechte altijd zeer aan Joop den Uyls riedel: spreiding van inkomen, kennis en macht. Maar ook hier moeten we *zero base* gaan: spreiding is niet meer het juiste woord, net zo min als solidariteit dat nog is. Het moet een verhaal zijn dat niet zeurt over inkomensongelijkheid, bankiers en andere favoriete huilpalen maar juist een beeld geeft van wat wel gewenst is. Een verhaal dat vragen meeneemt over de verhouding tussen verzorgingsstaat en openheid van de samenleving; dat zich afvraagt hoe het kan dat hoogopgeleide, hoge-inkomenskiezers stemmen voor een verzorgingsstaat, maar dat minder kansrijke burgers zich daar juist van afkeren. Maar ook een verhaal dat onderkent wat er goed is aan onze samenleving.

## PvdA'ers hebben de onbedwingbare neiging om te willen *veranderen*; ze denken dat dat progressief is

PvdA'ers hebben de onbedwingbare neiging om te willen *veranderen*. Ze denken dat dat progressief is. Maar behoud van wat de sociaal-democratie bereikt heeft, is een minstens zo belangrijk ideaal in een wereld waarin dat resultaat onder druk staat. Dat verhaal vertelt de PvdA nooit. Een zekere mate van conservatisme over wat bereikt is zou de sociaal-democratie sieren.

Ik vond het jammer dat Paul Depla in zijn rapport-dat-officieel-geen-rapport was zich liet verleiden tot te concrete doelstellingen voor de sociaal-democratie. De vier onderwerpen die hij benoemde waren naar mijn gevoel maar een klein onderdeel van waar een samenleving op draait. Ik miste bijvoorbeeld onderwijs, de cruciale factor in ontplooiing van kansen. Bestaanszekerheid vond ik een wat magere samenvatting van idealen. En voor de zoveelste keer verbaasde ik me over de kramp die de PvdA steeds vertoont als het over integratie gaat. In plaats van het emancipatiesucces van veel tweede- en derdegeneratie-Nederlanders te vieren en er trots op te zijn als een mooi resultaat van de sociaal-democratische verzorgingsstaat, werd integratie weer geproblematiseerd. Opnieuw eindeloos gezeur over geloof terwijl het toch zo simpel is: geloof doe je privé, de samenleving richten we met z'n allen in. Je hoeft homoseksualiteit niet moreel aanvaardbaar te vinden om te accepteren dat in Nederland discriminatie niet is toegestaan. Je hoeft niet gelovig te zijn om te aanvaarden dat gelovigen recht

Frans Verhagen *De sociaal-democratie moet de PvdA achter zich laten*

hebben op hun eigen waarden en overtuigingen, maar dat de wet voor iedereen hetzelfde is. Wat is het probleem?

## Opnieuw is er eindeloos gezeur over geloof terwijl het toch zo simpel is: geloof doe je privé, de samenleving richten we met z'n allen in

De opdracht van de sociaal-democratie is in potentie alle burgers te binden die een visie delen. De grootste uitdaging is de Nederlanders te bereiken aan de randen van de samenleving – soms letterlijk – met een verhaal dat hun een rol geeft. Een eerlijk verhaal, geen valse beloftes. Een verhaal dat onderkent dat sommige regio's in Nederland weinig economische toekomst hebben en zich afvraagt hoe we daar als samenleving mee omgaan. Daarom is bestaanszekerheid, het woord waar Depla op terugviel, zo eng als thema, zo smal. Een burger zoekt naar meer. Sociaal-democratie zou mensen een rol moeten geven, laten deelnemen. Niet alleen je bestaan moet verzekerd zijn maar ook je gevoel van eigenwaarde, het gevoel dat je meedoet.

Zijn we in staat om zowel PVV-stemmers in de randgebieden van Nederland aan te spreken als weldenkende intellectuelen, zonder patroniserend te worden? Kunnen we formuleren wat we gemeen hebben? Kunnen we een programma bieden, een denkwijze, een samenlevingsvoorstel dat bewijst dat we een gemeenschappelijk belang hebben? Kan iedereen zich thuis voelen bij de sociaal-democratie als hij of zij de principes deelt? Als de sociaal-democraten deze vragen niet positief kunnen beantwoorden, dan kunnen ze er beter mee op-

houden. Actieve burgers, sociaal bewogen mensen die het goed voor elkaar hebben kunnen prima door andere partijen bediend worden. Sociaal-democratie moet meer zijn.

Depla's voorstel om van de Sociaal Democratische Partij, nu nog PvdA genaamd, een beweging te maken, lijkt me een vlucht vooruit. Of achteruit, nu ik erover nadenk. Er moet toch ergens een vorm van organisatie zijn? Iemand moet al die activiteiten toch aan elkaar knopen om er iets mee te doen? Anders verzandt het allemaal in goede bedoelingen en wegsijpelende energie. De Sociaal Democratische Partij moet een volkspartij zijn die de hele breedte van de Nederlandse samenleving vertegenwoordigt. Ik heb niet de illusie dat mensen in de rij staan om lid te worden, al denk ik dat we een groot deel van onze bijna vijftigduizend leden kunnen behouden. Maar partijlidmaatschap is geen vanzelfsprekendheid meer, als het dat ooit al was. Dat is al heel lang niet meer zo en zal ook niet beter worden. Dat is niet erg. Volksvertegenwoordiging impliceert dat je delegeert.

De nieuwe voorzitter mag nadenken over een ideale organisatie. Ik kan niet claimen het model daarvoor in mijn hoofd te hebben, maar op basis van mijn ervaringen begin jaren negentig vergeleken met die van afgelopen jaar kan ik wel zeggen dat het voor leden al een stuk verbeterd is. De zuurgraad waarover Depla en anderen klagen is weleens veel erger geweest. En het is wel degelijk van enorm belang dat alle leden kunnen meestemmen en meedoen en niet alleen apparatsjiks.

Bij overleg over de crisis van 2008 gaf toenmalig *president-elect* Barack Obama zijn staf opdracht met creatieve en verreikende plannen te komen. 'Je moet een goede crisis niet verloren laten gaan,' zei Obama. Het valt te hopen dat de PvdA deze crisis aan zal grijpen om zichzelf te hervormen, niet voor dit jaar, niet voor de volgende verkiezingen maar voor de volgende decennia. Het is de enige manier waarop sociaal-democratie relevant kan blijven.

# Terug naar de middenklasse

De steun van de middenklasse is voor de PvdA noodzakelijk om weer een betekenisvolle factor te worden in het parlement. De WRR gaf een voorzet met een studie naar de middenklasse; nu is het de kunst dat politiek te vertalen.

**WIMAR BOLHUIS**

*Econoom, bestuurskundige en sociaal psycholoog*

De afgelopen decennia was de middenklasse altijd prominent aanwezig in de electorale achterban. Dat was zeer belangrijk omdat het aantal traditionele arbeidersbanen steeds verder afnam. In maart 2017 bleek dat de steun voor de PvdA echter onder alle bevolkingsgroepen afgebrokkeld was behalve onder ouderen.<sup>1</sup> Erkenning dat de electorale steun van de middenklasse essentieel is om in het politieke landschap weer een verschil te kunnen maken, is de enige kansrijke basis voor politieke wederopbouw van de PvdA. Het stemt hoopvol dat veel partijgenoten nu aangeven voor de 'gewone man en vrouw' willen opkomen. Waar dit vroeger de arbeidersklasse was, moet men het nu wel over de middenklasse hebben, zo volgt uit de rest van deze analyse.

Hoe komt men op voor de middenklasse? Ik betoog dat de PvdA, naast een links-progressieve koers op sociaaleconomisch gebied, op de sociaal-culturele as juist een meer behoudende koers moet gaan varen. Onderzoek toont aan dat dit normaal gesproken de enige manier is om de middenklasse terug te winnen. Maar deze koerswijziging staat waarschijnlijk op gespannen voet met de persoonlijke beginselen en waarden van een aanzienlijk deel van het hoogopgeleide partij kader dat kosmopolitisch en liberaler is.<sup>2</sup>

Waarom is de electorale steun van de middenklasse onontbeerlijk? Enerzijds komt dit door de getalsmatige grootte, aangezien de middenklasse minstens een derde van de volwassen Nederlanders beslaat als je een indeling volgt naar middelbare opleidingen (mbo, havo, vwo) of middenberoepen (administratief, verkoop, mkb, zorg, politie), en zelfs twee derde naar verdeling van inkomens (tussen de zestig en tweehonderd procent mediaan inkomen).<sup>3</sup> Maar de steun is ook belangrijk als je deze cijfers combineert met de wetenschap dat de laagste opleidings- en inkomensklassen bij verkiezingen de laagste opkomstpercentages hebben. De hoogste opleidings- en inkomensklassen kennen de hoogste opkomstpercentages, maar die stemmen traditioneel vaker op sociaaleconomisch rechtse partijen – niet op de PvdA.<sup>4</sup> Dan wordt de feitelijke middenklasse nog belangrijker voor een goede verkiezingsuitslag voor de sociaal-democraten. Het betreft een groot aantal kiezers die behoorlijk vaak stemmen. En waar een aanzienlijk deel van de traditionele PvdA-achterban in is opgegaan.

Nog belangrijker is de *subjectieve* middenklasse. Die is als gevolg van een cultureel maar vooral psychologisch proces nogal omvangrijk. Bijna elke Nederlander voelt zich behoren tot

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

de middenklasse. Uit cultureel oogpunt verklaart ons calvinistische spreekwoord 'Doe maar normaal, dan doe je al gek genoeg' al veel. Maar de psychologie verklaart veel meer, namelijk dat mensen zich altijd onderling vergelijken om hun zelfbeeld en sociale positie te bepalen.<sup>5</sup> Het gevolg is bijzonder. Mensen aan de onderkant van de piramide voelen zich toch vaak middenklasse omdat er genoeg mensen 'onder hen zitten'. Om dezelfde reden voelt een minimumloonverdiener zich ook als iemand uit de middenklasse, hoewel het meest voorkomende inkomen in ons land (modaal) twee keer zo hoog ligt. En ook de bovenklasse voelt zich middenklasse omdat er duizenden miljonairs 'boven hen zitten'. Daarom is het heel gewoon dat de subjectieve middenklasse in Nederland zo groot is. Ook 90% van de Amerikanen voelt zich middenklasse.<sup>6</sup>

De discussie over de inkomensafhankelijke zorgpremie uit 2012 illustreert dit. Mensen die bruto zesenzestig duizend euro of meer verdienen en meer premie gingen betalen, waren woedend: de middenklasse werd gepakt! René Cuperus schreef de column 'Een belangrijke les uit de twintigste eeuw: 'don't mess with the middle class'.<sup>7</sup> Maar feitelijk ging de bovenklasse meer betalen, want de inkomensgrens lag op ongeveer twee keer het meest voorkomende inkomen in ons land (vanaf twee keer modaal). Ook de deal die PvdA en VVD in het vorige kabinet sloten om illegaliteit toch niet strafbaar te stellen (een wens van de PvdA) gaf dit beeld: er werd als 'tegenprestatie' (voor de toeschietelijkheid van de VVD) vijfhonderd miljoen euro uitgetrokken voor een hogere arbeidskorting voor inkomens tussen bruto veertig en honderdzesentwintig duizend euro (dus vanaf anderhalf keer modaal).<sup>8</sup> Dit werd gevierd als een overwinning voor de middenklasse, maar feitelijk werd opnieuw bovenal de Nederlandse bovenklasse bevoordeeld.

Het beste bewijs van een enorme subjectieve middenklasse is misschien nog wel dat we geregeld spreken van *lage* middenklasse en een *hoge* middenklasse.<sup>9</sup> Dit zijn tekenen aan

de wand dat de subjectieve middenklasse veel groter is dan de feitelijke cijfers stellen. Gelet op alle onderzoeken voelt een grote meerderheid van de Nederlandse kiezers zich behorend tot de 'middenklasse'.

### *Hoe de PvdA de koers kan verleggen*

Alle reden dus dat de electorale doelgroep van de PvdA de (sociale) middenklasse moet zijn. Zeker als de traditionele achterbannen in de 21ste eeuw verdwijnen door geen inkomensstijging, stijgend opleidingsniveau, ontkerking, digitalisering en immigratie.<sup>10</sup> Ook partijen als CDA, PvdA en SP verliezen achterban door deze ontwikkelingen. De VVD heeft hierop geanticipeerd en zich jaren terug al succesvol gereorganiseerd tot de middenklassepartij voor 'de hardwerkende Nederlander'. Het geeft dan moed dat Lodewijk Asscher in 2015 al een Drees-lezing hield met de titel 'Naar een nieuw sociaal contract: over de waarde van de middenklasse'.<sup>11</sup> En dat in juni 2017 de WRR de verkenning 'De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden' publiceerde, waaruit lessen te trekken zijn. De PvdA moet opkomen voor een middenklasse die er nog steeds is, maar die kwetsbaar is. Helaas maakt de WRR geen voorspelling van de ontwikkeling van de middenklasse. De verkenning is een momentopname. Toch lijkt de conclusie dat de middenklasse niet meer in haar huidige vorm blijft bestaan en dat ze dit zelf ook al aanvoelt: 'De middenklasse is niet in verval. Wat we wel zien is dat de pijlers van het middenklasse-bestaan – vast werk, een waardevast diploma, steun van de overheid en overzichtelijke gezinsrelaties – wankeliger zijn geworden'.<sup>12</sup> De meerderheid kan zijn welvaartspositie behouden, maar het kost meer moeite door onzekerdere omstandigheden.

Uit de WRR-verkenning blijkt dat wat de middenklasse wil heel simpel is. Men wil geen revolutie. Men wil zich geen zorgen hoeven maken, met een diploma een baan kunnen

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

vinden, een leuk huisje kunnen bewonen in een goede buurt, af en toe wat extra zoals naar de Chinees kunnen gaan, af en toe op vakantie kunnen gaan, en een zekere toekomst voor hun kinderen en zichzelf in het vooruitzicht hebben. Alleen neemt de onzekerheid hierover juist toe. Waardoor het pessimisme toeneemt. Men voelt geen grip meer op het leven. Daardoor durft de middenklasse niet meer te investeren, wat slecht is voor de economische ontwikkeling. En daardoor wil de middenklasse de middenpartijen niet meer steunen, want men wordt kritischer ten aanzien van immigratie, Europa en integratie. De WRR geeft uiteindelijk vier adviezen om de onzekerheid onder de middenklasse te verminderen:

- 1 investeer in meer zekerheid in arbeid (meer vast en minder flexwerk);
- 2 investeer in onderwijs voor iedereen (heel het leven lang leren);
- 3 organiseer dat overheidsprofijt meer naar de middenklasse gaat (belastingen/voorzieningen);
- 4 organiseer betaalbare en stabiele kinderopvang voor iedereen (combinatie arbeid/zorg).

#### ***Sociaaleconomisch: links-progressief en toekomstgericht***

Voor een behoorlijk deel volgt de PvdA deze aanbevelingen al.<sup>13</sup> Op de sociaaleconomische as moet de sociaaldemocratische partij ook links-progressief blijven of (weer) worden. Het betreft bijvoorbeeld het verkleinen van de inkomens- en vermogensverschillen, het bieden van nieuwe zekerheden aan zzp'ers en flexwerkers (verzekering en pensioen), het aantrekkelijker maken van vaste contracten (lasten op arbeid en loondoorbetaling), het introduceren van een scholingsrecht voor werkenden, (eventueel scholingsplicht voor werkgevers), een tweede keer studiefinanciering halverwege de loopbaan ('nieuwe leerrechten'), extra investeren in onderzoek en ontwikkeling voor

meer groei en werkgelegenheid, geld blijven uittrekken voor de geliefde ouderenzorg, en bovenal het organiseren van 'gratis' kinderopvang.<sup>14</sup> Kiezers vragen weer om een ondersteunende staat die de middenklasse helpt en hun de zelfstandigheid biedt (inkomen, zekerheid, woning, zorg, onderwijs et cetera) om in vrijheid hun leven te kunnen bepalen.

#### **De PvdA is gericht op de toekomst, niet op het verleden zoals de conservatieve SP**

De PvdA moet de uitdager zijn van de neoliberale VVD. Op de sociaaleconomische as is het belangrijkste *nieuwe zekerheid en nieuw vooruitgangsgeloof* te bieden. *Vrijheid aan iedereen* geven. De boodschap heeft een positieve ondertoon. De PvdA staat naar de toekomst, niet naar het verleden zoals de conservatieve SP. De grootste uitdaging voor de partij op de sociaaleconomische as is simpelweg om die progressieve boodschap uit te blijven dragen – zoals nieuwe zekerheden voor flexwerkers – in plaats van te vervallen in een conservatieve boodschap – zoals iedereen weer een vast contract. Het partijkader denkt hier relatief beschermend en conservatief over, in tegenstelling tot de maatschappelijk-culturele vraagstukken, waar het partijkader juist relatief liberaal en progressief over denkt.

#### ***Maatschappelijk-cultureel: behoudend tegen buitenland en beschermend in binnenland***

Opmerkelijk genoeg geeft de WRR geen aanbevelingen op juist die andere dimensie van het publieke debat – hoe belangrijk is de bestaande

Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

identiteit en cultuur? Terwijl er grote onzekerheid leeft onder de middenklasse over de potentiële gevolgen van (arbeids)migratie en integratie. Zelfs migrantengroepen als Turken, Marokkanen, Hindoestanen en Polen vragen nu om bescherming, en stemmen steeds vaker PVV. Als de PvdA de middenklasse wil terugwinnen is de enige keuze een behoudendere en beschermende koers op de maatschappelijk-culturele as. Wees behoudend ten aanzien van Nederlandse gebruiken en gewoontes, wees behoudend met macht naar Europa, wees beschermend tegen asielzoekers en (arbeids)migranten.<sup>15</sup> We moeten behoudend zijn tegen het buitenland, de uitdager van de kosmopolitische D66 en GroenLinks en de neoliberale VVD die enkel vrij verkeer van arbeid en diensten willen. Dat is klassiek sociaaldemocratisch gedachtegoed. Zo zette het kabinet-Den Uyl op aandringen van de PvdA een stop op nieuwe gastarbeiders, terwijl de liberalen en confessionelen juist open grenzen wilden.<sup>16</sup>

Deze koers vraagt er enerzijds om trots te zijn op Nederlandse verworvenheden zoals de rechtsstaat en democratie<sup>17</sup>, anderzijds kritisch te zijn op een te groot Europa en het vrij verkeer van arbeid en diensten, om een strikter immigratiebeleid en een steviger integratiebeleid, en het aanpakken van fraude bij sociale voorzieningen. Daartegenover moet de PvdA juist beschermend zijn in het binnenland: ieder individu heeft zijn vrijheid en rechten die bescherming van de staat verdienen en waaruit volgt dat de diverse samenleving bescherming verdient. Binnenslands zijn we een progressieve en vrije partij, de uitdager van de discriminerende PVV en de nationaal-conservatieve CDA met dienstplicht en verplicht Wilhelmus. Dit vloeit voort uit de humanistische waarden waarmee de sociaaldemocratie verweven is en waardoor bestedingen aan ontwikkelingssamenwerking en noodhulp volle steun verdienen. Op de maatschappelijk-culturele as is de belangrijkste les het beschermen van *bestaande zekerheid* en *bestaande sociale cohesie* (tegen het buitenland). Het beschermen

van *vrijheid van iedereen* (in het binnenland). De boodschap is opnieuw positief. Onze kiezers vragen om deze bescherming.

### **Het moment is nu**

De PvdA heeft nu negen van de honderdvijftig Kamerzetels. Na beëdiging van het kabinet-Rutte III zullen er geen PvdA-bewindspersonen meer zijn. Onze partij zal de komende jaren alleen sporadisch een betekenisvolle politieke rol kunnen vervullen. Dat betekent dat nu het moment is om deze koerswijziging in te zetten. Op sociaaleconomisch terrein wordt de PvdA nog relatief vertrouwd als links-progressief, en beter gereid dan de conservatieve SP. Vertrouwensherstel is mogelijk, al is het lastig na vijf jaar innige samenwerking met de VVD in een bezuinigingskabinet.

Op het maatschappelijk-cultureel terrein heeft de PvdA echter een enorme uitdaging. Er zal structureel gewerkt moeten worden aan een nieuw gezicht: behoudend tegen het buitenland en beschermend in het binnenland. Dit betekent een constant krachtig verhaal tegen wensen tot een te groot Europa, te ruime (arbeids)migratie en te terughoudende integratieregels – tegen de kosmopolitische en neoliberale partijen. Maar tegelijk een consequent sterk geluid tegen wensen tot inperking van individuele rechten en vrijheden en het opleggen van verplichtingen in Nederland – tegen discriminerende en nationaal-conservatieve partijen. Alleen met deze redelijke middenpositie kan de PvdA de (sociale) middenklasse herwinnen en staande blijven in verkiezingscampagnes gedomineerd door maatschappelijk-culturele thema's.

Bedenk dat in het nieuwe kabinet drie partijen zitten die na grote electorale verliezen met succes een politieke koerswijziging hebben ingezet. Het kan dus. Alleen moet de PvdA zich dan consequent afzetten tegen de buitenlandpolitiek van de kosmopolieten (D66, GroenLinks) en de liberalen (VVD), zich afzetten tegen de binnenlandpolitiek van dis-



Wimar Bolhuis *Terug naar de middenklasse*

criminerende (PVV) en nationaal-conservatieve (CDA) partijen, beschermend zijn ten opzichte van individuele vrijheden, rechten en diversiteit en behoudend zijn ten opzichte van migratie. Dit vraagt een strak plan, een vaste hand en een eenzame voettocht van vele jaren

door de woestijn. En misschien een discussie met een deel van het eigen hoogopgeleide partij kader met andere beginselen en waarden. Maar als er één moment is dat zo'n politieke koerswijziging voor de PvdA kans van slagen heeft, dan is het nu.

**Noten**

- 1 Een goed overzicht gaf de NOS (2017). <https://nos.nl/artikel/2163382-jong-of-oud-man-of-vrouw-wie-stemde-op-welke-partij.html>.
- 2 Zie bijvoorbeeld Anchril Wille & Mark Bovens: *Diplomademocratie* (2010) | *The Diploma Democracy* (2017, voor een internationale vergelijking).
- 3 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2017). 'De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden'. [www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-middenklasse](http://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2017/07/06/de-val-van-de-middenklasse).
- 4 CBS (2012). 'Het profiel van het electoraat'. [www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/08/het-profiel-van-het-electoraat-in-2012](http://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/08/het-profiel-van-het-electoraat-in-2012).
- 5 Bekendste theorie is van Fetter (1954), de 'social comparison theory'. Centraal idee is dat individuen een objectief zelfbeeld proberen te verkrijgen door zelfevaluaties ten opzichte van anderen. Men kan opwaarts (negatief) en neerwaarts (positief) vergelijken.
- 6 Steven de Jong (27 december 2010). 'Vrijwel iedereen rekent zichzelf tot de middenklasse'. [www.nrc.nl/nieuws/2010/12/27/vrijwel-iedereen-rekent-zichzelf-tot-de-middenklasse-a1482170](http://www.nrc.nl/nieuws/2010/12/27/vrijwel-iedereen-rekent-zichzelf-tot-de-middenklasse-a1482170).
- 7 René Cuperus (2012). 'Een belangrijke les uit de 21<sup>e</sup> eeuw: don't mess with the middle class'. Column van 12 november 2012. [www.volkskrant.nl/opinie/een-belangrijke-les-uit-de-20ste-eeuw-don-t-mess-with-the-middle-class~a3346783/](http://www.volkskrant.nl/opinie/een-belangrijke-les-uit-de-20ste-eeuw-don-t-mess-with-the-middle-class~a3346783/).
- 8 Maartje Bakker (2 april 2014). 'Na een jaar kiest de PvdA toch de uitweg'. [www.volkskrant.nl/archief/na-een-jaar-kiest-pvda-toch-de-uitweg~a3626551/](http://www.volkskrant.nl/archief/na-een-jaar-kiest-pvda-toch-de-uitweg~a3626551/).
- 9 Zie bijvoorbeeld de column van Martin Sommer van 21 februari 2012: [www.volkskrant.nl/archief/kloof-in-de-samenleving-te-groot-voor-een-partij~a3191860/](http://www.volkskrant.nl/archief/kloof-in-de-samenleving-te-groot-voor-een-partij~a3191860/).
- 10 'De heterogene samenleving en haar politieke gevolgen' (2013), *Acta Politica*.
- 11 Lodewijk Asscher (2015). 'Naar een nieuw sociaal contract: over de waarde van de middenklasse'. Drees-lezing. [www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2015/09/24/dreeslezing-minister-asscher](http://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2015/09/24/dreeslezing-minister-asscher).
- 12 Quote van Godfried Engbersen, de WRR-projectleider van het rapport.
- 13 Een uitzondering is misschien het sociaal leenstelsel. Theoretisch wordt hier de middenklasse enigszins geholpen met een aanvullend beurs, maximaal tot een ouderinkomen van € 30.000 en afbouwend naar nul tot een ouderinkomen van € 46.000 (cijfers 2016). In 2017 was het modaal inkomen in Nederland echter € 36.000, de grens loopt dus door tot bijna 1,3 keer modaal. Als ouders dus allebei modaal verdienen is er geen sprake van een aanvullende beurs.
- 14 Zie voor meer maatregelen: 'Het Positief Pamflet' (2015) [www.wbs.nl/system/files/2015\\_04\\_14\\_het\\_positief\\_pamflet\\_1.pdf](http://www.wbs.nl/system/files/2015_04_14_het_positief_pamflet_1.pdf) of 'Dromen over de Arbeidsmarkt van de 21<sup>e</sup> eeuw; PvdA-plannen die de middenklasse ondersteunen' (2015) [www.politiekeledenraad.nl/wp-content/uploads/2015/09/2015-09-13-Dromen-over-de-arbeidsmarkt-van-de-21ste-eeuw1.pdf](http://www.politiekeledenraad.nl/wp-content/uploads/2015/09/2015-09-13-Dromen-over-de-arbeidsmarkt-van-de-21ste-eeuw1.pdf).
- 15 Zie onder meer Bovens (2014). 'Populistische partijen en de kloof tussen hoger en lager opgeleiden'.
- 16 Zie bijvoorbeeld Leo Lucassen in debat met Syp Wynia (2015) in het Reformatorisch Dagblad op 22 juni 2015 in het stuk 'Strijd om fort Europa': [www.rd.nl/vandaag/binnenland/prof-leo-lucassen-en-syp-wynia-in-debat-over-migratie-strijd-om-fort-europa-1.478114](http://www.rd.nl/vandaag/binnenland/prof-leo-lucassen-en-syp-wynia-in-debat-over-migratie-strijd-om-fort-europa-1.478114)
- 17 Al betekent dit niet dat je meteen elke ochtend op Nederlandse basisscholen staand het Wilhelmus moet gaan zingen.

# Burgers van verdienste

Wat gebeurde er toch met ons burgerschap de afgelopen jaren, vroeg Menno Hurenkamp zich af in een praatje voor de Leergang Burgerschap van de Banningvereniging. Het ging in Den Haag wel erg veel over wat de burger moet en weinig over wat de politiek kan.

## MENNO HURENKAMP

*Hoofdredacteur van S&D*

De wet is de moeder van de vrijheid, citeerde Den Uyl de Engelse ethisch socialist Richard Tawney graag. Anet Bleich voegt eraan toe dat hij ook eens schreef dat de moeder haar kind niet mocht dooddrukken; dat het niet te gek moest worden met de regelgeving. Er is zoiets als 'echte' vrijheid en die veronderstelt een bepaalde mate van gelijkheid die alleen de wet kan bieden, plus ook toegang tot de middelen om wat van die vrijheid te maken. Zonder die gelijkheid van de wet is de vrijheid van de snoek de dood van het voortje – de beeldspraak is van Tawney.

Nou is erover te twisten of gelijkheid doel of middel is en wat voor gelijkheid je precies wilt. Laten we zeggen dat het hier gaat om dragelijke machtsverschillen, geen honger of dorst of andere stress die maakt dat je in het publieke domein niet voor vol aangezien wordt, en om gelijke kansen aan de start. In termen van burgerschap: burgers genieten van hun status.

Burgers genieten van het feit dat ze niet opgevreten worden door een grotere vis voordat ze al lerend en werkend en spelend iets van hun bestaan maken. Ze genieten van bestaanszekerheid, en van de mogelijkheden die daaruit volgen om tot goed werk te komen,

en tot verheffing. Ze genieten ook van de binding die dat vervolgens weer oplevert. Van onderwijs kun je genieten, net als van werk, of van een avondje televisiekijken of op stap gaan met vrienden of je gezin.

In termen van beschaving en vooruitgang is het verwerven van deze status een enorme stap, misschien wel de grootste ooit. Penicilline en maanreizen zijn leuk, maar nog wat leuker is het zonder geld kans hebben bij de rechter of ondanks eigen pech je kinderen carrière zien maken. Toch wordt over dat genieten tegenwoordig ook door sociaal-democraten nogal calvinistisch gesproken. Het heet niet meer rechtvaardig dat burgers plezier hebben van hun burgerschap.

Burgerschap betekent in het maatschappelijk debat niet een gelijke status voor allen, maar een beloning die verdiend wordt door goed gedrag. Dat burgerschap verdiend moet worden, hoor je tegenwoordig in de sfeer van werk, cultuur, lokale democratie en verzorgingsstaat. Het is de volgordelijkheid van eerst het zuur, dan het zoet.

Misschien is dit een goed punt om een bekentenis te doen. Ik heb ergens in 2010 een keer gepleit voor de herinvoering van de stem-

plicht, voor een zaal mensen, met op de eerste rij toenmalig minister Piet Hein Donner. Mijn argument was dat eventueel chagrijn over een samenleving met zo'n stemplicht makkelijk te counteren is: iedereen heeft immers meegedaan.

Ik weet inmiddels niet of we er veel beter van zouden worden. Bij verkiezingen waar kiezers resultaat verwachten, is de opkomst immers hoog. Maar waar het hier om gaat is dat Donner blijkbaar een dynamo in zijn hoofd had. Want hij begon als een gloeilamp te stralen zo hard knikte zijn hoofd. Plicht! Ja! Goed woord! Hij was voor! Voor een conservatief is dat logisch, maar misschien had ik zelf wat genuanceerder moeten zijn.

### **De voorn en de snoek**

Rondom werk, werkloosheid, bijstand en arbeidsvoorziening is de opvatting sterk dat je via deelname aan de maatschappij en het liefst via betaald werk het beste uit jezelf kunt halen. Thuis op de bank zitten is niet genieten maar lijden, in de ogen van sociaal-democraten. Wie niks doet en niks leert, heeft geen greep op zijn leven. Hij of zij is dus, uit vrije wil of noodgedwongen, het voorntje op weg naar de bek van de snoek.

Maar de toonzetting is nogal fors en het contrast met andere partijen moeilijk te maken. Misschien duidt dat eerder op ideeënarmoede dan op disciplineringsdrang. Hoe dan ook was de tegenprestatie in de bijstand, op het gevaar van korting van je uitkering, ooit een VVD-wens en Jetta Klijnsma nam deze in het afgelopen kabinet zonder veel morren over. Kleine aantallen mensen raken er inderdaad door aan het werk, maar wat vooral ook beklijft is een sfeer waarin iedereen die een uitkering heeft permanent achter de broek gezeten moet worden. Een goede burger werkt en wie niet werkt heeft wat uit te leggen.

We moeten daar niet te kinderachtig over doen. Het blijft immers gemeenschapsgeld. Ook bijvoorbeeld mensen met topinkomens liggen telkens onder vuur. Maar het huilt

wel lekkerder in een Duitse zescylinder met chauffeur.

Het verdiende burgerschap speelt natuurlijk ook sterk in de sfeer van de immigratie. Als ergens duidelijk werd dat burgerschap geen pretje is, dan op de plek waar nieuwkomers leren over koekjes bij de thee en de vooruitstrevende Hollanders die het homohuwelijk invoerden in 1648. Ook hier weer geldt dat er bepaald redelijke overwegingen aan ten grondslag kunnen liggen.

Beperkte toegang tot uitkeringen die gebaseerd zijn op de premies van werkenden, niet raar. Net als dat je niet direct mag stemmen zodra je een land binnenkomt, maar pas na een paar jaar. Maar dat zo'n termijn nu tamelijk willekeurig opgerekend wordt van vijf naar zeven jaar, stemt tot nadenken. Het bewijst weer dat je als nieuwkomer over een hoge culturele lat moet, en in ieder geval de afgelopen jaren ook nog eens voor eigen rekening.

We hebben het daarbij tegenwoordig graag over de lezing die CDA-leider Buma eerder dit jaar gaf, waarbij hij de zorgen van de boze gewone man als kern van onze nationale cultuur benoemde. Maar het podium van Buma heeft als poten ook de tamelijk ongelukkige dingen die Hans Spekman en Diederik Samsom de afgelopen jaren over Marokkanen zeiden, dat ze een etnisch monopolie op overlast hebben en dat je ze moet vernederen. Het staat tegenwoordig bij voorbaat vast dat individuen hebben te integreren in een samenleving. Alsof onze samenleving onveranderlijk toegankelijk is, en zonder die rare Erdogan alle Turken hier allang in Bloemendaal hadden gewoond.

Dan het verdiende burgerschap in de sfeer van het openbaar bestuur. Denk aan de decentralisatie, de participatiesamenleving en dat soort thema's, recent is er weer de 'maatschappelijke dienstplicht' bij gekomen. De overheid wil het niet meer of de overheid kan het niet meer, is telkens de leus van het bestuur. En burgers zijn dus pas goede burgers wanneer ze mantelzorgen of delibereren, dat wil zeggen meedenken over de vormgeving van buurt en wijk. Of, als ze behoeftig zijn, wanneer ze flink

in hun omgeving rondkijken of iemand anders dan de staat wellicht hulp, zorg of werk kan bieden. De vernieuwing staat ondubbelzinnig in het teken van het actieve burgerschap, van het meedenken over en meedoen aan beleid. Zo komt ook daar scherp naar voren dat sociaal-democraten niet meer zo goed zien of willen zien, dat talent, opleiding en inkomen sommige mensen een voorsprong geven en anderen een achterstand.

## Verschillende regeringen op rij hebben duidelijk gemaakt dat burgerschap op school geen geintje is, maar een zaak van cultureel leven en dood

Er vindt veel belangrijke en productieve vernieuwing plaats, bijvoorbeeld de initiatieven rond schuldhulpverlening die nu veel aandacht krijgen. Of de pogingen om via loting en andere vormen van oude-nieuwe inspraak burgers een rol te geven aan tafel. Maar sociaal-democraten hobbelen daar wat achteraan, omdat ze graag 'ruimte willen maken'. En keer op keer zie je het effect van de meritocratie, dat de handige types meer invloed hebben, meer zorg krijgen – de snoek en het voorntje. Maar de kritiek dat niet iedereen mee wil of kan doen, leidt een eigen leven, ergens los van de PvdA.

Ten slotte het onderwijs. Burgerschap is daarin een verplicht onderdeel, sinds 2006. En het betreft vooral het leren van waarden en normen. Op alle niveaus van het middelbaar onderwijs vind je kinderen die graag debatteren, al dan niet in clubjes en veel scholen maken daar ook werk van. Maar dat is genieten, en verschillende regeringen op rij hebben dui-

delijk gemaakt dat burgerschap op school geen geintje is, maar een zaak van cultureel leven en dood.

In een verslag van de presentatie van een 'burgerschapsagenda' dit najaar, zette *Volkskrant*verslaggever Toine Heijnen de PvdA-bestuurders 'Pierre, Jet en Ton' weg als energieke bestuurders die samenlevingscommando's willen uitrollen over kinderen die kapper, beveiliging of boekhouder willen worden. De toon was misschien wat cynisch, maar dat leerlingen regelmatig *geen fuck* snappen van wat er van hen verwacht wordt drong zich op.

Hoe word je eigenlijk een goed burger? Door je werk of opleiding te doen – en zo eer aan de samenleving te bewijzen? Door belasting te betalen en mee te doen op de voetbalclub van je zoon (wat overigens echt een offer is)? Of door te zéppen dat je zo verschrikkelijk veel van de samenleving houdt? Laat het aan de verbeelding wat de reactie is van iemand die de opdracht krijgt om van mij te houden.

### *Derde weg*

Het was links dat enige decennia geleden het idee van burgerschap introduceerde als een middel om de problemen van individualisering en globalisering te lijf te gaan. Begin jaren negentig schreef Jos de Beus het zonder twijfel mooiste verkiezingsprogramma ooit van de PvdA, geheel rond het thema burgerschap. Hij schurkte aan tegen het denkwerk van Herman van Gunsteren, die rond die tijd voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid burgerschap ook had uitgewerkt als een cruciale notie om mensen weerbaar te maken in een toenemend complexe maatschappij.

De strekking was dat je als burger onderling verschil niet moet problematiseren maar koesteren: botsingen leveren creativiteit, gelijkheid is misschien goed maar diversiteit beter, want er zijn vrouwen en mannen, gelovigen en ongelovigen, nieuwkomers en gevestigden, jongeren en ouderen, geschei-

den en gehuwden. In de juiste omstandigheden maken ze er onderling wel wat van, in het publieke domein.

Het was de tijd van de introductie van Wim Koks leus ‘werk, werk, werk’ en de Derde Weg. Maar mede omdat burgerschap toch ook wel erg *burgerlijk* klonk, had niemand veel zin om er wat mee te doen. Het progressief-liberale emancipatiedenken van die jaren kwam uit de verf zónder dat het idee burgerschap daarbij een grote rol speelde – vraagsturing, keuzevrijheid, PGB, dat soort dingen.

Daarentegen zeiden tezelfdertijd de christelijke partijen (CDA en ChristenUnie): ‘Hartelijk dank voor uw voorwerk inzake burgerschap, linkse vrienden. U heeft gelijk dat er veel verschil is tussen moderne burgers. Alleen, dat verschil is geen oplossing, het is de kern van het probleem. Het is tijd voor meer normatieve cohesie.’

Vader Enneüs Heerma (CDA) introduceerde in 1995 burgerschap in de Tweede Kamer, en hij noemde nota bene het gezin als bakermat van dat goede burgerschap. Het waren paarse tijden en de volksvertegenwoordiging bulderde.

Die Heerma, wat was het toch een onnozele fatsoensrakker.

Wraak eet je koud. Zoon Pieter Heerma (CDA) hield zeventien jaar later in diezelfde Tweede Kamer het kabinet PvdA-VVD voor dat het gelach over zijn vaders opvatting bepaald verstomd was. Toen burgerschap eind jaren negentig daadwerkelijk als beleids-thema op de politieke agenda kwam, had het een ondubbelzinnige fatsoenslading.

Wat er hier toe doet: dat burgerschap iets is waar je voor moet ploeteren, was al een tijdje in de maak, en het past erg goed bij de opvatting dat de overheid niet zo veel meer kan of moet willen.

### ***Eigen verantwoordelijkheid***

De politieke trend is al twee decennia dat eigen verantwoordelijkheid belangrijker is dan collectieve verantwoordelijkheid. Dat het bestuur, de maatschappelijke bewegingen rond dat be-

stuur en de markt belangrijker zijn dan de rechtsstaat en de wetgeving. Dat de *civil society* belangrijker is dan de politieke partij. Het verdiende burgerschap is een voor getrokken in een conservatieve akker. Je kunt er wel emancipatie in zaaien, maar je oogst meer verschil.

De analyse dat links het heeft laten liggen in de strijd tegen sociaaleconomische ongelijkheid is tegenwoordig bepaald prominent. Thomas Piketty en Joseph Stiglitz, en recent Thomas Frank (*Listen Liberal*) en Mark Lila (*The Once and Future Liberal*) braken al bestsellend de staf over de verwaarlozing van gelijkheid. De kloof is niet tussen burgers en bestuur, maar tussen de hebbers en de niet-hebbers. Het gaat niet om betere inspraak of meer arbeidsmarktdeelname, maar om interventies in een door mensenhanden gemaakte markt. Dat is nog geen sinecure, in ieder geval niet voor dit betoog.

Wel is de les hier dat sociaal-democraten maar beter aarzelen meer werk te maken van verdienste. Want wie lol heeft in participatie kan het beleid meer naar zijn of haar voorkeuren bijbuigen. En omgekeerd geldt dat wie het burgerschap nog niet verdiend heeft, doordat hij of zij bijvoorbeeld een achtergrond heeft in de Islam, moet rekenen op wantrouwen. Als ze me zien, zei een Nederlandse (goede) voetballer recent in de krant, denken ze dat ik een Marokkaan ben. Natuurlijk kies ik dan voor het Marokkaanse elftal.

Belastingmoraal, opkomst bij relevante verkiezingen en arbeidsmarktdeelname zijn in elk vergelijkend perspectief hoog – we hebben al burgers van behoorlijke verdienste. Misschien moet de focus naar elders. Dat er aan ongelijkheid niet slechts gebrek aan inspanning ten grondslag ligt. Als je het over burgerschap wilt hebben, herneem dan dat het ook om genieten gaat: dat representatie en rechtsstaat cruciaal zijn, niet deliberatie en decentralisatie.

Er komen gemeenteraadsverkiezingen aan. Nu kwijnen lokale media, verdwijnen oude partijen en vechten lokale partijen elkaar de keet uit. De opkomst keldert. Regionalisering

vervangt in stilte het gezag van gemeente en provincie en het debat dat met name bestuurders over de toekomst voeren, is vooral gekleurd door een afkeer van vergezichten. Waar is het lokaal bestuur voor en wat is de rol van lokale volksvertegenwoordigers, die vraag moet af en toe maar eens hardop beantwoord worden, voordat de burger wat mot.

Roep dus ook niet permanent 'maatwerk'. Het is een ding om meer variatie in de sociale zekerheid te scheppen, gegeven de arbeidsmigratie en onze langere levensduur. Of om slim om te springen met de bijstand. Maar zonder verhaal over het wezen van de lokale overheid, het welzijn over de schutting gooien – omdat vrijwilligers, professionals en burgers er samen wel uitkomen en nog goedkoper ook – was dom. Het levert bij de gemeenteraadsverkiezingen als resultaat, dat waar het goed ging het komt door de wethouders ter plekke en waar het fout ging het de schuld van de PvdA is.

Wat nu eens als de staat een top-10 opstelde van de belangrijkste interacties met de burger en daar in het vervolg perfect op levert – denk niet alleen aan de stemhokjes en rode potloden waar het soms hapert, maar ook aan de wachttijden bij hulplijnen of vernederende routines in de bijstand, en meer in het alge-

meen aan de permanente onrust van vernieuwing die maakt dat je je soms bijna schuldig voelt wanneer je een lokale ambtenaar of een leraar of een politieagent lastigvalt?

Het kan ten slotte helpen om te zien hoezeer ook sociaal-democraten zelf door het verdiende burgerschap getekend zijn – allemaal hardwerkende, talentvolle mensen, die zélf al die opleidingen gedaan of dat mooie huis bij elkaar gespaard hebben? Die gevolgen van de meritocratie moeten dan vaak bestreden met een kreet als 'We moeten meer Jan Schaefer hebben'. Gewone mensen met een gewone uitstraling, of juist gewone mensen met een bijzondere uitstraling, vult u de riedel maar in, als het woord 'gewoon' maar valt. Zonder een bestuurlijk geloofwaardig verhaal over gelijkheid is die roep om 'authenticiteit' vooral een tussen de schuifdeuren variant van *House of Cards* – een stukje-branding-naar-de-achterban-toe, zonder dat je er macht mee verwerft. Die dikke banketbakker zou zich erom kapot lachen. Meritocraten onder elkaar lijden snel aan myopie. Woordvoerders toetsen op hun gevoel voor de stress van de onderkant van de middenklasse, maar ook voor de traagheid van mensen en hun afkeer van de zoveelste fantatische verandering, dat zou ook mooi zijn.

S&amp;D THEMA

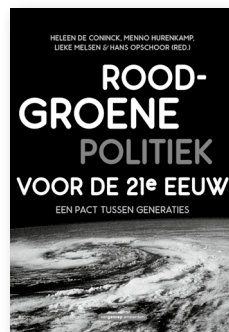
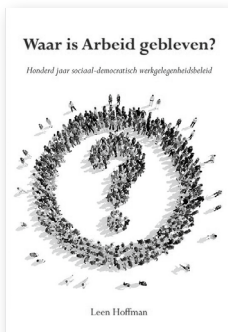
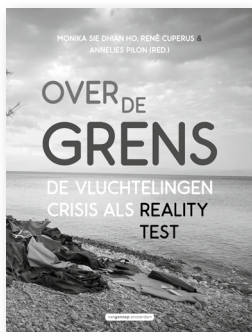
---

## BOEKEN VAN DE WBS

---

Over drie actuele thema's verschenen studieuze boeken bij de WBS dit jaar – over de politiek van de arbeid, over migratiebeleid en over klimaat. Het laatste woord is er nog niet over gezegd, maar in deze **S&D** buigen drie oudgedienden zich over de vraag wat al dit denkwerk concreet heeft opgeleverd.

---



## BOKESSAY

---

# Drie realiteiten

Jan Pronk las *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*, dat dit jaar onder redactie van Monika Sie, Annelies Pilon & René Cuperus verscheen. Vol lof over de inzet en uitwerking, plaatst hij wel vraagtekens bij het idee dat draagvlak nodig is voor migratiebeleid. Draagvlak moet je scheppen.

► **Monika Sie, Annelies Pilon & René Cuperus** [red.], *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*, Van Gennep, Amsterdam 2017

## JAN PRONK

---

Voormalig minister, onder meer van Ontwikkelingssamenwerking en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Vluchtelingenbeleid bedoelt een brug te slaan tussen de behoeften van vluchtelingen die bescherming en opvang zoeken en de zorgen van mensen in samenlevingen waarop een beroep wordt gedaan. Die behoeften bestaan en die zorgen zijn reëel. Het zijn twee realiteiten. In de maatschappelijke discussie letten sommigen meer op de eerste, anderen geven meer gewicht aan de tweede. In de politiek wordt een evenwicht tussen beide gezocht, nu eens op basis van emotie, dan weer ingegeven door machtsverhoudingen, soms rekening houdend met aangegane rechtsverplichtingen, liefst rationeel, opdat een eenmaal gevonden evenwicht kan beklijven en niet iedere keer opnieuw ter discussie wordt gesteld.

Het boek *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test* is een lofwaardige poging daartoe. Het is een bundel artikelen, geschreven door een brede groep mensen – ervaringsdeskundigen, activisten, politici en wetenschappers – die direct of indirect verbonden zijn

met de Wiardi Beckman Stichting dan wel met de sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement. Dat laatste is belangrijk: in het boek wordt geen eng Nederlandse invalshoek gekozen maar een breed Europese. Toch is het jammer dat het pas na de jongste verkiezingen voor de Tweede Kamer verscheen. Kennisneming van deze beschouwingen had kunnen bijdragen aan rationelere en evenwichtigere debatten tijdens de verkiezingscampagne.

De invalshoek van de vluchtelingen is in het huidige debat in Nederland niet populair. Elders in Europa evenmin. Op de televisie wordt die werkelijkheid meermalen getoond: vluchtelingen in bootjes op de Middellandse Zee, lopend op weg naar het westen en noorden van Europa, aan de grens achter een hek, in kampen in Afrika of Zuid-Europa, dan wel ontdekt in vrachtwagens bij de oversteek van het Kanaal. Kijkers kennen de beelden. Ieder reageert anders. De beelden stompen af.



Jan Pronk

Welgekozen woorden waarin die realiteit wordt geschetst maken soms meer indruk dan beelden, zeker wanneer zij zijn geschreven door vluchtelingen zelf. Het verhaal in de autobiografie van Valentino Achak Deng, geboekstaafd door Dave Eggers in *What is the What*, blijft je altijd bij. Als enige overlevende uit een dorp dat werd uitgemoord, zag hij hoe op de vlucht tal van anderen het leven lieten en kwam hij terecht in een van die opvangkampen in de regio, waar volgens velen in Europa de oplossing ligt. Ik ken dat kamp, Kakuma in Kenia. Het bestaat nu bijna veertig jaar. Wie er belandt heeft weinig kans ooit elders een bestaan op te bouwen. Valentino was geen gelukzoeker, maar hij had geluk.

De ontberingen van Emmanuel Mbolela, in zijn *Mein Weg vom Kongo nach Europa*, laten de lezer beschaamd achter: in Europa werd hij net zomin gezien als mens als in zijn geboorteland of onderweg. En het verhaal van Rodaan al Galidi, *Hoe ik talent voor het leven kreeg*, over zijn verblijf gedurende negen (!) jaar in asielzoekerscentra in ons land, leest als een *Camera Obscura* over de Nederlandse identiteit, als van een keizer zonder kleren.

### Over de grens

In *Over de grens* komt de realiteit van de vluchteling zelf aan de orde in een aantal journalistieke schetsen van specifieke situaties. Ze gaan over individuele vluchtelingen, zijn niet door henzelf geschreven, maar samen met een groot aantal foto's, gemaakt door Werry Crone, helpen zij de lezer zich in te leven. Maar de meeste beschouwingen in dit boek gaan over de tweede werkelijkheid: het feitelijke beleid van landen waarheen mensen proberen te vluchten.

Het doel van het boek wordt door de redacteurs omschreven als te 'onderzoeken hoe om te gaan met de wanorde aan de Europese grenzen, en hoe het brandende vraagstuk van de vluchtelingen crisis van passende antwoorden te voorzien'. De auteurs willen 'de hele

migratieketen in ogenschouw nemen'. Het beleid is immers alleen effectief indien 'ook de oorzaken van vlucht en vertrek worden geadresseerd' (p. 15).

Om die ambitie waar te maken, waaiert het boek breed uit. Naast goed geïnformeerde beschrijvingen van de situatie in Syrië, Eritrea en West-Afrika (door respectievelijk Jan Gruiters, Mikal Tseggai en Karlijn Muiderman), bevat deze bundel inzichtelijke bijdragen over de manier waarop elders in Europa beleid wordt gevoerd: Zweden (Lisa Pelling) en Duitsland (Michael Bröning). Drie artikelen gaan over specifieke aspecten van het Europese beleid: Myrthe Wijnkoop schrijft over opvang in de regio, Cyrille Fijnaut over de zuidelijke EU-buitengrenzen en Kati Piri over de Turkijedeal. Twee artikelen gaan over Nederland zelf: Han Entzinger schetst de opvang in Nederland en Mark Elchardus de integratie van moslims. Een inleidende beschouwing over de juridische uitgangspunten van het vluchtelingenbeleid en een artikel van René Cuperus over de morele en politieke grenzen van het beleid ('Schaffen wir das?') completeren het geheel.

De beschouwing van Mythe Wijnkoop vormt een uitstekend uitgangspunt om na te gaan of, gegeven het huidige juridische kader, 'passende antwoorden' kunnen worden gevonden om de vluchtelingen crisis in haar totaliteit te adresseren: de hele migratieketen, van oorzaken tot integratie. Dat is immers wat het boek beoogt. Dit artikel vormt, samen met een beschouwing van Ashley Terlouw over hetzelfde onderwerp, recentelijk verschenen in een andere bundel verhandelingen over de grenzen van de natiestaat, de beste analyse die hierover gedurende de laatste tijd is verschenen. Beide auteurs gaan uit van een nationaal juridisch kader, begrensd door een verplichtend Europees juridisch kader, genormeerd door wereldwijde verdragen, zoals het VN-Vluchtelingenverdrag. Dat verdrag bepaalt wie vluchteling is, welke rechten men heeft om asiel en bescherming te zoeken in een ander land en welke verplichtingen daaruit voor

Jan Pronk

landen voortvloeien. Een daarvan is het verbod om mensen terug te sturen naar een situatie waarin hun leven of vrijheid wordt bedreigd vanwege gronden die voortvloeien uit de vluchtelingen definitie (*non-refoulement*). Het Europese kader wordt gevormd door de Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, de richtlijnen van het Gemeenschappelijk Europees Asielstelsel en de Dublinverordening, waarin verantwoordelijkheden van afzonderlijke staten zijn vastgelegd.

Zo vormen de drie juridische kaders een sluitend systeem, waarin rechten van bedreigde personen worden gegarandeerd. Het systeem is niet statisch, maar is in de loop der jaren aangevuld en verbeterd. Het Vluchtelingen verdrag werd aangevuld met een Protocol waarin aanvankelijke beperkingen werden opgeheven, met het oogmerk er een echt wereldwijd verdrag van te maken. Het Europese kader werd uitgebreid met een Definitierichtlijn, waarin wordt bepaald dat ook mensen die volgens het Vluchtelingenverdrag geen vluchteling zijn, maar toch ernstig bedreigd worden, aanspraak kunnen maken op zogeheten 'aanvullende bescherming'. Ook kwam er een Richtlijn tijdelijke bescherming, die zou kunnen worden ingeroepen in geval van een 'massale instroom' van mensen, bijvoorbeeld in geval van een (burger)oorlog. Ten slotte werden de aanvullingen op het nationale juridische kader in ons land neergelegd in de Vreemdelingenwet en in talloze besluiten en richtlijnen om die wet zo goed mogelijk uit te voeren.

Beide auteurs komen tot de conclusie dat het niet ligt aan de kaders zelf, dat nog steeds aan zoveel vluchtelingen en asielzoekenden onvoldoende recht wordt gedaan. De zwakte is vooral de 'gebrekkige naleving en toepassing in de (inter)nationale praktijk' (Wijnkoop, p. 87), waardoor vaak slechts een 'papieren veiligheid' (Terlouw, p. 197) wordt geboden.

Terlouw schetst die werkelijkheid aan de hand van een navrant voorbeeld van een

vluchteling die het slachtoffer werd van ambtelijke instanties die niet luisterden en niet met elkaar spraken, politieautoriteiten die hem telkens opnieuw arresteerden en rechters met oogkleppen. Daardoor werd er jarenlang met hem gepingpong binnen Europa en naar buiten, in en uit, heen en weer. Alles volgens de letter van de wet: de letter, niet de geest, en dan nog de kleine letter. Er is altijd ruimte voor interpretatie. Instanties die de regels moeten toepassen, kijken liever niet vanuit de invalshoek van de vluchteling. De invalshoek van de politici in de landen van opvang, die zich laten leiden door de publieke opinie, ligt hen beter.

Wijnkoop vreest dan ook dat het huidige juridisch kader, dat op zichzelf tamelijk adequaat is, steeds verder wordt uitgehold door politieke onwil. Afzonderlijke landen verschuilen zich achter elkaar. Ze stellen nationale autonomie en soevereiniteit boven mensenrechten en neigen steeds meer naar repressie. In internationaal overleg verzetten zij zich tegen afdwingbare verplichtingen. Ze zijn hoogstens bereid vrijwillige afspraken te maken.

## Instanties die de regels moeten toepassen, kijken liever niet vanuit de invalshoek van de vluchteling

Een van de conclusies aan het eind van het boek is dan ook dat herziening van het Vluchtelingenverdrag niet noodzakelijk is. Veel urgenter is het te investeren in de naleving en toepassing van dit verdrag. Ik ben het daarmee eens, zij het om andere redenen dan de auteurs. Ik vrees dat initiatieven om te komen tot een herziening van het verdrag ge-

Jan Pronk

doemd zijn een slechtere tekst op te leveren dan de huidige. Steeds minder regeringen hechten aan het uitgangspunt van het verdrag: de Rechten van de Mens, absoluut en universeel. Ook Nederlandse politici die een herziening van het Verdrag bepleiten doen dat omdat zij minder vluchtelingen willen toelaten, niet meer.

### **Reality test**

Het Verdrag levert echter onvoldoende instrumenten op voor een actuele 'reality test'. Om zo'n test uit te voeren is dit boek geschreven. De keuze van de ondertitel 'De vluchtelingen-crisis als reality test' verraadt ambitie: de vluchtelingen-crisis geanalyseerd als een afgeleide van de mondiale werkelijkheid en het vluchtelingenbeleid beoordeeld als middel om de realiteit van die crisis in haar totaliteit aan te pakken. Een tweevoudige test dus. Die ambitie kan alleen worden waargemaakt wanneer de crisis niet alleen vanuit beide eerdergenoemde invalshoeken wordt benaderd – de realiteit van de vluchteling en die van de landen waarheen mensen vluchten – maar ook vanuit een derde invalshoek: de hedendaagse wereldwijde werkelijkheid die mensen noopt tot vluchten.

Hoe ziet die werkelijkheid eruit? Vastgesteld kan worden dat het aantal vluchtelingen en ontheemden in de wereld enorm groot is, hoger dan in de afgelopen decennia. Al die mensen vluchten omdat zij willen overleven. Mensen die vluchten komen in verzet tegen de krachten en machten die het leven onleefbaar maken. Dat is soms verzet tegen onderdrukking, mensenrechtenschendingen en discriminatie door een dictatoriaal regime, en door de politie, de milities en de geheime dienst van dat regime. Soms gaat het om directe persoonlijke vervolging, soms om onderdrukking van een groep die weliswaar nog niet tot aantoonbaar individuele vervolging heeft geleid, maar die de menselijke waardigheid stelselmatig ondermijnt. Soms is het ver-

zet tegen permanente armoede beneden het bestaansniveau, verpaupering zonder perspectief op verbetering van de levensomstandigheden. Dat verzet is gericht tegen de economische machtsconstructies die mensen arm maken en arm houden. Vaak is de vlucht een vorm van verzet tegen oorlogsgeweld. Anderen zoeken hun heil elders omdat hun bestaansmogelijkheden dreigen te verdampen door droogte, klimaatverslechtering of algehele achteruitgang van woon- en leefgebieden.

Het zijn niet altijd de armste mensen uit de armste landen die vluchten. Asielzoekers die vluchten voor onderdrukking, oorlog en geweld zijn vaak afkomstig uit enigszins ontwikkelde landen en behoren tot een middenklasse die weet waarom en hoe in opstand te komen. Mensen die in eerste instantie wegvluchten uit economisch onleefbare situaties behoren meestal wel tot de allerarmsten. Zij onderscheiden zich door hun jeugd, hun initiatief en fysieke overlevingskunst; ze vluchten soms 'namens' anderen, die zij vanuit het land waar zij terechtkomen helpen te overleven, iets wat laatstgenoemden zonder die steun eigenlijk niet meer kunnen. Wat alle vluchtelingen met elkaar gemeen hebben is een combinatie van wanhoop en veerkracht.

Er zijn dus meer valabele redenen voor mensen om te vluchten dan de gronden erkend in het Vluchtelingenverdrag – vervolging – en de Definitierichtlijn: bedreiging met executie, foltering dan wel geweld in een oorlog of conflict. Heel vaak gaat het om een combinatie van bedreigingen: onhoudbare milieuomstandigheden leiden tot armoede, armoede tot verzet, verzet tot onderdrukking, onderdrukking tot geweld, oorlog en nog meer armoede, en andersom. Al deze factoren staan niet los van elkaar. Integendeel, zij werken op elkaar in en versterken elkaar. Zij zijn stuk voor stuk levensbedreigend en in onderlinge samenhang catastrofaal.

Ik stel vast: al deze mogelijke redenen om te vluchten zullen in de komende tijd krachtiger

Jan Pronk

worden. Ze zijn niet het gevolg van incidentele en tijdelijke problemen in sommige landen afzonderlijk, maar een structureel verschijnsel in de wereld als geheel, gevoed door een niet te stuiten globalisering. In de komende jaren zullen geweld, onderdrukking, discriminatie en andere mensenrechtenschendingen toenemen, zullen de economische en sociale ongelijkheid en de relatieve armoede groter worden – en de absolute armoede niet afnemen – zal de klimaatverslechtering doorgaan en steeds ingrijpender gevolgen hebben voor bestaansmogelijkheden in kwetsbare gebieden.

## De verwachting lijkt gerechtvaardigd dat het aantal vluchtelingen zal stijgen van 65 miljoen nu tot 100 miljoen in 2030

In het kader van de Verenigde Naties is de *Global Agenda 2030* aangenomen, waarin een aantal Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen is vastgelegd. Wat betreft de redenen om te vluchten zal het een krachteloze agenda blijken. De verwachting lijkt gerechtvaardigd dat het aantal vluchtelingen wereldwijd van 45 miljoen ruim tien jaar geleden, via 65 miljoen vandaag, zal stijgen tot 100 miljoen in het jaar 2030.

De meeste vluchtelingen en ontheemden – ongeveer negentig procent – zijn tot nu toe opgevangen in andere gebieden binnen het eigen land, dan wel in landen in de omgeving, in Afrika, Azië, het Midden-Oosten en Latijns-Amerika. Het merendeel van die gebieden is in economisch opzicht nog steeds armer en kwetsbaarder dan landen in het Westen. Zij beschikken over minder middelen om vluchtelingen op te vangen. Zij staan onder dezelfde

de druk als de landen waaruit mensen vluchten. Tegenwoordig worden dan ook meer landen als instabiel of fragiel beschouwd dan rond de eeuwwisseling. Bovendien neemt hun kwetsbaarheid toe, omdat hun relatief geringere opvangcapaciteit zwaarder wordt belast dan de hoogontwikkelde capaciteit van welvarende landen, bijvoorbeeld in Europa.

De opvang van vluchtelingen in kwetsbare landen betekent dat voorzieningen, die toch al beperkt waren, nog minder beschikbaar zullen zijn voor de eigen bevolking. Daardoor zullen lokale spanningen ontstaan over de toegang tot land, voedsel, water, werk, enzovoort. Dat zal leiden tot nieuwe brandhaarden en meer vluchtelingen. Feit is dat de lasten tot nu toe zijn afgewenteld op de zwakste schouders.

In de afzonderlijke artikelen in deze bundel wordt op stukjes van die wereldwijde werkelijkheid ingegaan. Die artikelen monden uit in nuttige conclusies en aanbevelingen op ieder van de deelgebieden. Maar die conclusies worden onvoldoende doorgetrokken aan het eind van het boek, in het hoofdstuk waarin zeven conclusies worden gepresenteerd die samen de lakmoesproef vormen in de beoogde *reality test*: (1) crises voorkomen door een herwaardering van het internationaal vredes- en veiligheidsbeleid en een rehabilitatie van de ontwikkelingssamenwerking; (2) draagvlak versterken voor asiel door het onderscheid tussen vluchtelingen en overige migranten te bewaken; (3) betere naleving van het vluchtelingenverdrag; (4) versterking van de EU-buitengrenzen en een beperkte toelating van geselecteerde arbeidsmigranten; (5) meer samenwerking binnen de EU, vooral bij de uitzetting van irreguliere economische migranten; (6) verhoging van het aantal uit te nodigen vluchtelingen; en (7) betere integratie en inburgering van erkende vluchtelingen.

Het lijkt heel wat, maar dat is het niet. Het gaat uiteindelijk om twee hoofdvragen: worden de oorzaken van de crisis adequaat bestreden, en zolang dat niet het geval is: laten we voldoende vluchtelingen toe en geven we op

Jan Pronk

een andere manier voldoende steun aan de mensen die we niet toelaten? Drie van de zeven conclusies gaan erover hoe we het aantal vluchtelingen kunnen beperken (2), hen kunnen tegenhouden (4) en uitzetten (5). Een betere naleving van het vluchtelingenverdrag is inderdaad noodzakelijk (3), maar niet voldoende. Als de andere gronden waarom mensen vluchten geen plek krijgen in een gewijzigd verdrag, dan is het ten minste noodzakelijk om daarbuiten veel meer mogelijkheden te creëren voor de zogeheten aanvullende bescherming en voor legale reguliere dan wel circulaire migratie op grote schaal.

Bovendien zullen afspraken moeten worden gemaakt om de hulp aan vluchtelingen in kwetsbare opvanglanden in Afrika, Azië en het Midden-Oosten – en ook voor ontheemden in eigen land – niet alleen aan die landen over te laten maar tot een gezamenlijke wereldwijde verantwoordelijkheid te maken. Het zal bij al deze aanvullingen op het huidige beleid moeten gaan om zeer grote aantallen mensen en heel veel geld. Ook dan wordt het vraagstuk nog niet opgelost, maar zonder deze beleidsmaatregelen neemt het alleen maar toe.

### ***De oorzaken aanpakken***

Doorslaggevend voor een reality test is de vraag of er voldoende wordt gedaan om de oorzaken van de vluchtelingen crisis te bestrijden. Dat brengt ons bij de eerste van de zeven conclusies: een beter vredes- en veiligheidsbeleid en betere ontwikkelingssamenwerking. Maar dat zal heel wat meer vereisen dan wat de auteurs suggereren. De toelichting op die conclusie spreekt alleen over conflicten en instabiliteit als ‘root causes’ binnen de landen van oorsprong: ‘corrupte regimes, onderontwikkeling, klimaatproblemen, burgeroorlog en terrorisme, diaspora-pull (...) explosieve bevolkingsgroei, economische onderontwikkeling, ongelijkheid en politieke onrust’ (p. 362). Dat is echter slechts de helft van het verhaal. Wat zit er achter de zogenaamde ‘root causes’?

Westerse landen zullen moeten beseffen medeverantwoordelijk te zijn voor de oorzaken van de grote aantallen vluchtelingen. De oorlogen, de onderdrukking en de armoede in Afrika, Zuidwest-Azië en het Midden-Oosten zijn niet alleen het gevolg van belangentegstellingen, religieuze conflicten en slecht bestuur binnen die landen zelf. Ze zijn ook terug te voeren op de koloniale verhoudingen van destijds, toen het Westen er de dienst uitmaakte en de grenzen trok. Die verhoudingen zijn niet wezenlijk veranderd. Conflicten in de betrokken landen hebben te maken met door het Westen nog steeds gedomineerde economische verhoudingen, die resulteren in ‘land grabbing’, overbevising, marktverstoring, plundering van grondstoffen en kapitaalvlucht, en dus in werkloosheid en verpaupering. Deels vloeien die conflicten voort uit botsingen van economische belangen op de wereldmarkt, deels uit directe interventies vanuit het Westen. Ze zijn mede het gevolg van de manier waarop westerse regeringen nog steeds autoritaire en dictatoriale regimes bijstaan die de eigen bevolking onderdrukken, maar westerse geopolitieke en commerciële belangen dienen. Die onderdrukking gaat door omdat deze machthebbers vanuit het Westen financieel, commercieel, politiek en militair worden gesteund. Met name sinds het begin van deze eeuw is het Westen vooral geïnteresseerd in ‘home security’, mede te verzekeren door regimes die de rechten van hun eigen inwoners op grove wijze schenden de hand boven het hoofd te houden.

Armoede en ongelijkheid worden mede bestendigd door internationale economische verhoudingen die worden gedomineerd door westerse ondernemingen (bijvoorbeeld mijnbouw- en plantageondernemingen), westers kapitaal en westers agrarisch protectionisme. Ontwikkelingshulp verstrekt via Europese en Nederlandse bedrijven die alleen geïnteresseerd zijn in export en in commerciële relaties met de bovenklasse in die landen vergroot die ongelijkheid. Het door het Westen opgedrongen

Jan Pronk

neoliberale aanpassingsbeleid drijft grote groepen inwoners van ontwikkelingslanden naar de grens van de markt en daaroverheen en leidt tot uitsluiting van basisvoorzieningen. De verslechtering van het klimaat in Afrika en in bevolkingsrijke en kwetsbare gebieden van Azië is het gevolg van de uitstoot van broeikasgassen, waarvan het overgrote deel voor rekening komt van de geïndustrialiseerde westerse wereld. Om misverstanden te voorkomen: oorlogen, wapenleveranties, onderdrukking, klimaatverslechtering en mensenrechtenschendingen vinden evenzeer plaats ten gevolge van interventies door Rusland, China en andere niet-westerse landen. Echter, westerse medeverantwoordelijkheid valt niet te ontkennen. Het gaat dus niet zozeer om een 'herwaardering van internationaal vredes- en veiligheidsbeleid', maar om een radicale wijziging van de Europese en Nederlandse buitenlandse politiek.

### **Solidariteit en draagvlak**

Zijn we daartoe bereid: veel meer hulp, bijvoorbeeld een verdriedubbeling tot 2% van het gezamenlijke Europese nationaal inkomen? Veel meer toegelaten vluchtelingen, bijvoorbeeld een verdubbeling tot 2,5 miljoen per jaar (in 2016 werden ruim 1,3 miljoen asielaanvragen toegekend, op een bevolkingsomvang van ruim 500 miljoen)? Een buitenlands beleid dat niet wordt gedomineerd door vermeend eigenbelang, maar dat stoelt op solidariteit met de onderklasse in de wereld?

Dat brengt ons de vragen over het draagvlak dat daarvoor nodig zou zijn. De auteurs laten zich niet uit over de vraag hoe het publiek zou reageren op een fundamentele herziening van de buitenlandse politiek en ook niet over het draagvlak voor een radicale verhoging van de uitgaven die nodig is om zowel de oorzaken van de crisis te bestrijden als de gevolgen op te vangen. Aan omvang en inhoud van de ontwikkelingshulp wordt in de conclusies zelfs geen woord gewijd. Maar over

het draagvlak voor de vluchtelingenpolitiek in engere zin wordt wel iets gezegd. Dit draagvlak wordt zo essentieel geacht dat de auteurs de deur willen sluiten voor economische migranten. Die moeten 'snel en daadwerkelijk worden uitgezet' (p. 366).

Daarmee wordt voorbijgegaan aan de internationale realiteit, waarin, zoals hierboven betoogd, het onderscheid tussen vertrekken vanwege armoede, een onleefbaar milieu, onderdrukking, verzet, conflict en geweld is vervaagd. Wel wordt voorgesteld meer vluchtelingen in Nederland toe te laten, waarbij een getal wordt genoemd van maximaal 80.000 per jaar. Dat lijkt heel wat, maar het blijkt te gaan om een 'Buffer Internationale Solidariteit voor Vluchtelingen' (wat dat inhoudt wordt niet toegelicht) en dan alleen voor door ons uit te nodigen vluchtelingen. Die ruimhartigheid geldt dus niet voor vluchtelingen die niet op zo'n uitnodiging wachten maar, zoals vluchtelingen nu eenmaal plegen te doen, wegvluchten, naar ons toe.

Het voorstel betreffende een aan te leggen buffer wordt bovendien van vele beperkingen voorzien, waaronder de voorwaarde dat de COA en de IND tevoren een 'humanitair houdbare capaciteit' (p. 366) vaststellen. Dat is de verantwoordelijkheid van regering en parlement, niet van de COA, die een politiek vastgestelde capaciteit dient te beheren, en al helemaal niet van de IND. Daar valt dus weinig van te verwachten.

De terughoudendheid waarmee de conclusies worden gepresenteerd vloeit voort uit de kerngedachte in de laatste twee zinnen van het boek: 'Alleen een intern solidaire gemeenschap als een verzorgingsstaat-samenleving kan ook internationaal solidair zijn. Geen internationale solidariteit zonder nationale solidariteit.' Die slotzin is een echo van de conclusie in het artikel van René Cuperus ('Schaffen wir das?'): 'Zonder nationale solidariteit geen of beperkte internationale solidariteit.' Het zijn parmantige zinnen, die klinken als een oproep. Maar je kunt ze ook lezen als een voor-

Jan Pronk

waarde en ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat ze zo zijn bedoeld.

Het artikel van Cuperus draagt als ondertitel: 'Over de politiek van de vluchtelingen-crisis'. Inderdaad, het gaat om politiek. Cuperus beschrijft de politieke dilemma's met een vaardige pen, maar door zijn hele betoog klinkt de waarschuwing: er is onvoldoende draagvlak voor een ruimhartig beleid, want er is onvoldoende solidariteit binnen ons eigen land. Dat kan een feitelijk juiste constatering zijn, maar in een boek dat niet gaat over beleid en politiek in analytisch-afstandelijke zin, maar over sociaal-democratische politiek en beleid, kan daarmee niet worden volstaan.

## Sociaal-democraten zien draagvlak niet als een voorwaarde voor beleid, maar voeren beleid om het draagvlak te versterken

Sociaal-democraten zien een draagvlak niet als een voorwaarde voor beleid, maar voeren beleid om het draagvlak te versterken. Socialisten kunnen zich niet verschuilen achter een constatering dat de verzorgingsstaatsamenleving binnen het eigen land niet sterk

genoeg is om meer solidariteit te betrachten met de onderklasse over de grens. Zo'n houding zou een verloochening inhouden van socialistische beginselen en een legitimering van een politiek van permanent uitstel. Immers, wanneer is onze verzorgingsstaatsamenleving wel krachtig genoeg?

Bovendien, is de PvdA de afgelopen jaren niet juist voor een afzwakking van die verzorgingsstaat verantwoordelijk geweest? De afbouw van de sociale werkplaatsen, de minimalisering van de ouderenzorg, de vermindering van de faciliteiten voor achterstandskinderen in het onderwijs, het afknijpen van de bijstand, het zijn maar enkele voorbeelden van beleid dat ten koste is gegaan van de meest kwetsbare groepen in onze eigen samenleving. In plaats van nationale solidariteit voorop te stellen heeft de sociaal-democratie velen van zich vervreemd.

Ten slotte, zijn wij de enigen die zich mogen beroepen op de voorwaarde dat eerst de zwakke groepen in eigen land moeten worden geholpen alvorens anderen te kunnen helpen? Geldt zo'n voorwaarde alleen voor welvarende landen of ook voor arme landen 'in de regio'? Hoe zouden we reageren als politici in Bangladesh zouden beweren dat de zorg voor de eigen bevolking helaas nog onvoldoende is ontwikkeld om de Rohingya binnen te laten, die de grens oversteken om de etnische zuivering in Myanmar te ontvluchten?

Ook dat zijn vragen die passen in een driedovoudige *reality test*.

### Literatuur

Dave Eggers (2006), *What is the What*, San Francisco: McSweeney's.  
Rodaan al Galidi (2016), *Hoe ik talent voor het leven kreeg*, Amsterdam: Jurgen Maas.  
Henk van Houtum & Joos van Vugt (red.) (2012), *Eerlijke*

*nieuwe wereld. Voorbij de grenzen van de natiestaat*, Zoetermeer/Nijmegen: Klement/Radboud Universiteit.  
Emmanuel Mbolela (2014), *Mein Weg vom Kongo nach Europa. Zwischen Widerstand, Flucht und Exil*, Wenen: Mandelbaum Verlag.

Monika Sie Dhian Ho, René Cuperus & Annelies Pilon (red.) (2017), *Over de grens. De vluchtelingen-crisis als reality test*, Amsterdam/Den Haag: Van Gennepe/WBS.

## BOKESSAY

---

# Herstel van het vooruitgangsoptimisme

Met een beter idee over werk en arbeidsmarktbeleid zal de PvdA het beter doen. En met meer gevoel voor het verlangen naar vooruitgang in het algemeen zal de sociaal-democratie het ook beter doen.

► **Leen Hoffman**, *Waar is Arbeid gebleven? Honderd jaar sociaal-democratisch werkgelegenheidsbeleid*, Uitgeverij Elikser, Leeuwarden 2017

► **Edward Luce**, *The Retreat of Western Liberalism*, Atlantic Monthly Press, 2017

---

## WIM MEIJER

*Voormalig staatssecretaris van Sociale Zaken*

‘De sociaal-democratie is terug bij af’ is een markante conclusie in het onlangs verschenen boek *Waar is Arbeid gebleven?* van Leen Hoffman. In zijn rol als fellow van de Wiardi Beckman Stichting onderzocht hij de verhouding van de sociaal-democratie tot het thema arbeid in de periode 1914-2014. Het is een gedegen analyse van de plaats van arbeid in de politieke opstelling en in studies en programma’s van de SDAP en haar opvolger de PvdA. Hoffman was in een ver verleden hoofdredacteur van het weekblad *Economisch Statistische Berichten* en vervulde aansluitend functies op het terrein van werkgelegenheid en arbeidsvoorziening. De verkenning biedt een onthullend beeld van de *Werdgang* van de sociaal-democratie rond het vraagstuk van arbeid. Daarnaast worden aan het slot actuele aanbevelingen gedaan voor sociaal en economisch beleid.

Dit jaar is ook *The Retreat of Western Liberalism* van Edward Luce verschenen, een intrigerende analyse van de vertrouwenscrisis in de westerse democratie. Luce, in het dagelijks leven *chief commentator* voor de *Financial Times* in Washington, schetste in een eerder boek (*Time to Start Thinking* uit 2012) een schokkend beeld van het verlies aan invloed en betekenis van de Verenigde Staten. In zijn laatste boek werkt hij dit thema verder uit. Technologie en globalisering – vooral in onderlinge samenhang en dynamiek – vormen de drijvende krachten voor werk en kansen in deze tijd. Met grote gevolgen voor bestaanszekerheid voor grote massa’s mensen en de belangrijkste voedingsbodem voor hedendaags populisme.

Hoffman begint zijn onderzoek aan het begin van de vorige eeuw en volgt nauwgezet de ontwikkelingen op een tijdlijn. Hij analy-



Wim Meijer

seert studies, congressen, programma's en optredens in de volksvertegenwoordiging uit de afgelopen eeuw. Het biedt een interessant inzicht in de totstandkoming van de essentie van sociaal-democratische politiek. In de eerste halve eeuw krijgt de gedachtevorming over economische ordening en werkgelegenheid vooral vorm in 'plannen', grote en markante plannen. Het begint met het Socialisatievraagstuk (1920), gevolgd door Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap (1923) en Nieuwe organen (1931). En dan komt het grote werk met het Plan van de Arbeid (1935). De essentie is de idee van een doelbewuste vermaatschappelijking van de voortbrenging van goederen en diensten. Dat is de geleidelijke weg naar socialisatie, de kern van de identiteit van de SDAP.

Na de Tweede Wereldoorlog worden er nog twee belangrijke werkstukken aan toegevoegd. *De weg naar vrijheid* (1951) en *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963). In het laatste plan wordt een verbinding gezocht tussen economie, werkgelegenheid, onderwijs, sociale zekerheid en cultuur. Het vormt de opmaat naar wat later is aangeduid als de verzorgingsmaatschappij. In de eerste plannen ligt een sterke oriëntatie op de publiekrechtelijke inrichting van de economische orde. De productie moet tot stand komen in bedrijven, gecoördineerd door de gemeenschap en met medewerking van ondernemers en werknemers. Daarmee werd een belangrijke bouwsteen gelegd voor de naoorlogse overlegconomie. Inclusief de institutionele aanzetten voor wat later vorm kreeg in de Sociaal Economische Raad, het Centraal Planbureau en het Centraal Bureau voor Statistiek.

In het Plan van de Arbeid wordt voor het eerst een pleidooi gevoerd voor conjunctuurpolitiek: openbare werken in een macro-economisch plan. Keynes wordt binnengehaald. En ook in dit plan speelt de functionele decentralisatie een belangrijke rol. Vanaf het begin was de heersende opvatting in de SDAP dat noch de factor kapitaal noch arbeid mocht

overheersen. Het ene leidt tot kapitalisme, het andere tot syndicalisme. Beide monden uit in groeps- en niet in gemeenschapsbelang. Maatregelen moeten de werknemer beschermen. Deze moet zich onbelemmerd kunnen ontplooiën en deel hebben aan een rechtvaardige inkomensverdeling, gebaseerd op prestatie en behoefte.

Hoffman signaleert vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw – buiten de bekende paragrafen van de PvdA-verkiezingsprogramma's – geen nieuwe conceptuele plannen meer voor economie en werkgelegenheid. Den Uyl geeft in 1982, als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid nog een aanzet voor een werkgelegenheidsplan, maar dat komt door gebrek aan geld en politieke invloed niet van de grond. Veel later, in 2013, verschijnt het rapport *De bakens verzetten* van de commissie-Melkert. Een sterke analyse, maar de keuzes die gemaakt worden verzetten volgens Hoffman geen bakens.

Uit zijn studie blijkt dat de betekenis van honderd jaar sociaal en economisch beleid van de sociaal-democratie vooral zichtbaar is in de institutionele sfeer, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de bevordering van de overlegconomie. En belangrijke punten van het Plan van de Arbeid hebben zeker ook een rol gespeeld bij de wederopbouw van Nederland na de oorlog. Het gedachtegoed van de sociaal-democratie heeft vooral doorgewerkt in de aanbodkant van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld in programma's voor aanvullende werken, scholing en arbeidsbemiddeling: het arbeidsvoorzieningsbeleid dus.

De vraagkant van de arbeidsmarkt is echter gaandeweg aan de markt overgelaten. In die marktorientatie is de sturing van de economie in handen gekomen van de monetaire autoriteiten. Economisch beleid is daarmee monetair beleid geworden en bestaat in hoofdzaak uit het vergroten of verkleinen van de geldhoeveelheid en het wijzigen van de rente. De directe verantwoordelijkheid van de politiek voor het werkgelegenheidsbeleid is steeds

Wim Meijer

verder uitgehold. Men praat er wel over maar gaat er niet over. En de PvdA is in de laatste decennia steeds meer opgeschoven in de richting van een neoliberale markteconomie, met een kleinere overheid en beperking van arbeidskosten en fiscale lasten.

## De werkgelegenheid wordt volgens Hoffman overgelaten aan de markt – een harde conclusie

Het Stabiliteits- en Groeipact van de Europese Unie wordt in hoofdzaak onderschreven, zij het dat de PvdA daarvan wel de beperkingen ziet en daarom een criterium wil toevoegen met betrekking tot de werkloosheid – de zogenaamde vijfprocentdoelstelling. Alles overziend komt Hoffman tot de conclusie dat de sociaal-democratie op het terrein van economie en werkgelegenheid flinke stappen heeft teruggezet: van socialisatie naar privatisering, van een sterk arbeidsvoorzieningenbeleid naar afstoten en verzelfstandigen. De werkgelegenheid wordt overgelaten aan de markt. We zijn volgens Hoffman terug bij af.

Een harde conclusie en wat Hoffman betreft moet het roer om. De politiek moet haar verantwoordelijkheid weer nemen, de PvdA voorop. Hij sluit af met een ambitieus tienpuntenplan, waarmee arbeid terug kan worden gevonden. Een greep uit de voorstellen:

- ▶ Arbeid is meer dan een productiefactor, zij is van waarde, niet alleen voor de economie, maar ook voor een zinvolle levensvervulling en ontplooiing. Voor het creëren en in stand houden van voldoende banen moet een macro-economisch beleid gevoerd worden waarbij de overheid als hoe-

der van gemeenschappelijke belangen een voorwaardenscheppende rol vervult. In dit beleid is de overheid nevensgeschikt aan de marktsector.

- ▶ De overheid laat de verantwoordelijkheid voor het werkgelegenheidsbeleid niet over aan het monetaire beleid. Dit houdt tevens in dat het huidige Stabiliteits- en Groeipact van de Europese Unie moet worden vervangen.
- ▶ De bedrijven moeten zelf de scholing van hun mensen voor hun rekening nemen.
- ▶ Het arbeidsvoorzieningenbeleid moet worden samengebracht met de sociale zekerheid, waarbij er ruimte komt voor medeverantwoordelijkheid van de sociale partners. Meer baanzekerheid en beperking van flex.
- ▶ Op de internationale arbeidsmarkt moet een gelijk speelveld komen om een eind te maken aan de *race to the bottom*, met slechte arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. Handelsbeperkingen moeten niet worden uitgesloten.

Hoffman voert dit pleidooi met een verwijzing naar de grote uitdagingen van deze tijd: globalisering en technologie. Het zijn die drijvende krachten die de toekomst van arbeid in hoge mate gaan bepalen en daarom van de politiek inzicht en een stevige stellingname vragen. Hier raakt Hoffman aan Luce.

In zijn boek analyseert Luce de factoren die de grote vertrouwenscrisis in de westerse democratie veroorzaken. Ook hij kiest als vertrekpunt de kracht en dynamiek van de ontwikkelingen op het terrein van technologie en wereldwijde toepassingen hiervan. De productieketen kan moeiteloos over de continenten worden opgedeeld. En dit proces van productiedeling leidt tot een gefragmenteerde wereld. Een proces dat wordt versterkt door *remote intelligence*, het op afstand besturen van de productie van goederen en diensten. Daarmee raken de controle en zekerheid steeds meer uit het zicht. Luce stelt vast dat de huidige techno-

Wim Meijer

logische revolutie fundamenteel verschilt van de vorige. Geen enkele baan is immuun.

Wereldwijd is er een enorme verschuiving van macht en geld gaande. Binnen enkele decennia is de Volksrepubliek China de leidende macht. In de Verenigde Staten leidt dat tot een fundamentele crisis en verlies van internationaal aanzien. De 'hegemoon' verliest zijn greep op de wereld. Het vertrouwen dat de VS in de wereld alles kan regelen en dat een iedere burger zich op eigen kracht kan opwerken, de *American Dream*, is verdwenen. Het gevolg is angst voor de toekomst, en die angst treft in het bijzonder de *squeezed middle*. Plutocraten proberen het politieke systeem naar hun hand te zetten.

De voortekenen op lange termijn voor de westerse levensstandaard zien er niet goed uit. Een economie die stagneert heeft vernietigende effecten en raakt het perspectief van de middenklasse. Wanneer mensen minder vertrouwen in de toekomst hebben, investeren ze minder in het heden. Onze democratie, die in hoge mate berust op een combinatie van progressieve waarden als vrijheid en emancipatie, wordt in sterke mate bijeengehouden door de groei van de economie.

Een inclusieve samenleving is de essentie van het westerse sociale contract. Aan het begin van de twintigste eeuw – de opkomst van de industriële samenleving – was de verlichte elite bereid om een prijs te betalen voor de emancipatie van de arbeidersklasse. Niet louter uit altruïsme, want de elite behield op deze wijze ook steun voor haar eigen zakelijke belangen. Maar welke prijs wil de elite nu betalen? Welk perspectief is er nu voor jonge mensen? *Go west, young man*, was in de 19de eeuw het beste carrière-advies. Vandaag is dat: haal je diploma's. Maar loont dit nog wanneer een groot deel van de afgestudeerden in hun sector geen werk kan vinden en genoeg moet nemen met een baantje in de horeca of als uitzendkracht? In de grote stedelijke agglomeraties slaat de sociale apartheid toe. De armen raken letterlijk uit het zicht. De fysieke segregatie

loopt parallel aan de splitsing op de arbeidsmarkt. Rijk en arm leven niet meer naast elkaar en de middenklasse wordt uitgehouden.

## Luce signaleert een beweging waarbij westerse regeringen sinds de jaren zeventig risico's hebben geprivatiseerd

Luce signaleert een beweging waarbij westerse regeringen sinds de jaren zeventig risico's hebben geprivatiseerd. Zekerheden weg, banen opgedeeld, pensioenen geïndividualiseerd, nul-urencontracten. De mensen die het betreft zitten aan de verkeerde kant van de economie. En de grootste ergernis is gebrek aan respect. Bedrijven nemen in toenemende mate geen verantwoordelijkheid meer voor hun werknemers. Het primaire doel is opvoeren van de winst per werknemer. De schil van tijdelijke krachten kun je geruisloos afvoeren. Als mensen het vertrouwen verliezen dat ze goed worden behandeld, groeit het wantrouwen. Een klimaat waarin het geloof in de democratie verzwakt en steun voor de sterke leider toeneemt.

De twee sporen, nationale democratie en globale economie, zijn niet duurzaam verenigbaar. Hoe meer er wordt overgedragen aan internationale organen, hoe sterker het verzet tegen globalisering. Internationale handelsverdragen ondervinden steeds meer tegenstand. De remedie tegen slecht functioneren van de Europese Unie is meer Europa. Daarmee hebben elites in de wereld uitgelokt wat zij het meest vreesden: een populistisch verzet tegen globalisering.

---

 Wim Meijer

Vroeger of later gaan de gevestigde partijen een prijs betalen voor het brandmerken van een deel van het electoraat als onredelijk en onverdraagzaam. Racisme is volgens Luce niet de echte oorzaak van de opkomst van het westerse populisme. We kunnen denken dat onze democratie op waarden berust, maar zonder economisch groeiperspectief ontstaat er ruimte voor populistische groeperingen. Er is in deze tijd een splijtzwam ontstaan tussen de wil van het volk en de heerschappij van de experts, de tirannie van de meerderheid tegenover de club van zichzelf bedienende insiders: het Verenigd Koninkrijk versus Brussel, het land tegen Den Haag. De Britten en de Amerikanen hebben hun soevereiniteit opnieuw geclaimd.

Volgens Luce kunnen we op twee manieren reageren op de mantra *take back control*. We kunnen het wegzetten als een vorm van bigotterie van mensen die de klok willen terugzetten. Of we kunnen gaan luisteren naar wat

deze mensen te zeggen hebben. Sommige van hun zorgen zijn cultureel bepaald, andere grieven hebben een economische herkomst. De opposenten van Trump moeten dus een onderscheid maken tussen de man en de mensen die hem verkozen hebben. Als we een groot deel van de samenleving afschrijven, dan verspelen we hun aandacht. We brengen daarmee op termijn de democratie in gevaar.

Beide boeken reflecteren op de grote vragen van deze tijd. Voor de sociaal-democratie een uitdaging. Voorwaarde is wel dat we een gematigd vooruitgangsoptimisme herwinnen. Want als een cultuur ophoudt naar de toekomst te kijken, verliest zij haar vitale kracht. De impact van globalisering en technologie krijgt zonder twijfel enorme gevolgen. We gaan een periode in waarin miljoenen mensen moeten vechten voor hun bestaan. Het is de historische opdracht aan de sociaal-democratie om aan hun kant te staan.

## BOEKESSAY

# Strategische kanttekeningen bij een nieuw regeerakkoord

In een vergelijking tussen *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* en het regeerakkoord van het kabinet-Rutte III maakt Gjalt Huppes de balans op waar de politiek nu staat als het om klimaat en ontwikkeling gaat.

► **Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen & Hans Opschoor** [red.], *Rood-Groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw*, Van Genneep, Amsterdam 2017

## GJALT HUPPES

*Gjalt Huppes is verbonden aan het Centrum voor Milieuwetenschappen van de Universiteit Leiden*

*Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* is een ambitieus boek van de Wiardi Beckman Stichting. Het geeft een aanzet hoe op langere termijn duurzaamheid ingepast kan worden in een bredere setting van sociaal-democratische waarden. De analyse van de fundamenten daarvoor richt zich ook op de institutionele orde. Hoe past een duurzame orde in ons economisch stelsel, welke normatieve keuzen staan daarbij centraal en hoe kan de orde rechtvaardiger worden? De analyse is primair algemeen/mondiaal georiënteerd maar spitst zich steeds toe op Nederland. Een deel van het boek gaat over specifieke duurzaamheidsthema's - klimaat, energie, water, conflictgrondstoffen, biodiversiteit, en voedselvoorziening. Een deel gaat over 'handelingsperspectieven' - van vlees eten tot industriebeleid en natuurbeleid. En een deel gaat over sociaal-democratische waarden en natuurbeleid in het antropoceen.

Op de analyse in achttien artikelen met eenentwintig auteurs volgt een reeks beleidsaanbevelingen in zes punten, als start van het boek. Kernvraag is hoe nieuwe ideeën ingepast kunnen worden in een algemene politieke strategie. De actualiteit dringt een vergelijking met het regeerakkoord op.

### ***Het gaat niet om links-recht, maar om macht***

De boektitel en ook de bijdragen van prominente GroenLinksers als Wijnand Duyvendak en Maarten van Poelgeest suggereert een linkse politieke coalitie, iets als PvdA-GroenLinks, te plaatsen tegenover meer of minder rechts. Maar de analyse van diezelfde Duyvendak (p. 107 ev) laat zien dat het milieubeleid in Nederland - toen nog leidend in de EU! - vooral door VVD-ministers is vormgegeven, eerst conceptueel door Winsemius en daarna door

Gjalt Huppes

Nijpels en met latere steun van CDA-er Lubbers.

Ook de eerste aanzet tot klimaatbeleid is gegeven door Winsemius, in 1985. In andere landen is er eveneens geen noodzakelijke samenhang tussen links beleid en een effectief milieu- en klimaatbeleid. Conservatieven hebben serieus beleid ontwikkeld in het Verenigd Koninkrijk, Canada en Duitsland. In de VS is er een vergelijkbare groep traditioneel conservatieven binnen de Republikeinse partij actief voor klimaatbeleid, nog zonder veel macht, maar toch. Het lijkt daarom van belang om voor duurzaamheid, en zeker ook voor klimaatbeleid, een breder politiek spectrum te betrekken. Het profileren van een minderheid zou niet alleen inhoudelijk vrij zinloos kunnen zijn, maar ook electoraal. Wie stemt er op een *loser*-partij? Het gaat in de politiek om macht.

Dat thema – politieke macht – blijft mischien dan ook onderbelicht in het boek, doordat de link met sociaal-democratische waarden centraal staat. Op die waarden is niets tegen en alles voor, die onderschrijft vrijwel iedereen. Maar dan moet er vervolgens wel een bredere analyse van de wereld komen waarbinnen die waarden een rol kunnen gaan spelen, en hoe die ontwikkeling te realiseren is. Het gevaar dreigt dat veel goede bedoelingen worden geventileerd, maar dat de stap naar een langetermijnstrategie niet wordt gemaakt. Twee trends kunnen duidelijk maken hoe waarde-redeneringen in een val kunnen lopen van betrekkelijke irrelevantie; de eerste in aansluiting op de historische analyse vanaf 1945 in het boek, die Jan Pronk maakt. De tweede, breder en meer open, hoe rekening gehouden moet worden met mondiale technische, sociaaleconomische en politieke trends.

#### ***Detailregulering verdrijft bredere strategische ontwikkelingen***

De UNCTAD, zo laat Jan Pronk zien, had veel goede bedoelingen en begon met het reguleren van de mondiale grondstoffenmarkten

ten gunste van ontwikkelingslanden. Het bleek weggegooid geld omdat individuele landen hun productie niet wilden of konden beperken als de prijzen hoog waren, en ook niet als ze daarna laag waren. Dat is alleen de OPEC een aantal malen gelukt. De noodzaak van een Nieuwe Internationale Economische Orde werd daarna door een ruime meerderheid van landen in de Verenigde Naties erkend, maar daar bleef het bij. Ook breed gedragen waren de doelen om een leven van waardigheid en welzijn voor iedereen inclusief toekomstige generaties te garanderen, de Brundtland-duurzaamheidsdoelen. Hans Opschoor gaat in het boek overigens ook in op die intergenerationele rechtvaardigheid.

De geopolitieke ontwikkeling met de ineenstorting van de Sovjet-Unie maakte vervolgens de weg vrij voor mondiaal gerichte overeenstemming over concretere doelen, samenkomend in de Duurzame Ontwikkelings Doelstellingen (SDGs) van de Verenigde Naties. Die bieden, ook los van overheden, de doelstellingen voor de verbetering van de kwaliteit van leven van individuen, de negen dimensies van te bestrijden armoede. Ook nationale regeringen zouden tot actie gedwongen moeten kunnen worden. Daarnaast zijn er nog acht andere duurzaamheidsdoelen, samen de zeventien SDGs. Alle duurzaamheidsaspecten zijn samen gebracht in de zeventien Sustainable Development Goals van de VN.

Die duurzaamheid staat centraal in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw*; in totaal wordt deze 586 keer genoemd in de tekst. Heleen de Coninck stelt dat 'Het aardige aan die doelen (SDGs) is namelijk dat ze duurzame ontwikkeling integraal benaderen; milieu-duurzaamheid in samenhang in plaats van in competitie met sociale en economische doelen' (p. 144). Maar je zou ook kunnen zeggen, al die doelen leiden makkelijk tot steeds meer concrete detailregulering, niet tot een brede politieke en bestuurlijke strategie.

Voor een strategische analyse is het van belang om inzicht te hebben in welke factoren

Gjalt Huppes

een hoofdrol spelen bij het bereiken van doelen zoals het bestrijden van extreme armoede. Dat vergt misschien meer dan in korte essays naar voren gebracht kan worden. Er is bijvoorbeeld een nogal afwijkende historische analyse mogelijk hoe aan die doelen een bijdrage werd geleverd. De historisch ongekend snelle economische groei in de OESO in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd mogelijk gemaakt door de nieuwe vormen van internationale samenwerking in de keynesiaanse instituties, zoals de GATT voor het vrijmaken van de handel en het IMF voor de ordening van het mondiale monetaire stelsel. Miljarden mensen werden uit extreme armoede getild, vrijwel zonder enige internationale samenwerking met betrekking tot de goede doelen.

## In westerse landen groeit het inkomen van de onderste helft van de inkomensladder al ruim een kwart eeuw niet meer

Dit extreme succes op wereldniveau naar rijkdom en gelijkheid is tegelijk een extreem probleem voor de ontwikkelde westerse landen. Daar groeit het inkomen van de onderste helft van de inkomensladder al ruim een kwart eeuw niet meer. Wat te doen aan die structurele druk naar beneden voor eenieder die wordt weggeconcurrerd door de redelijk opgeleide bevolking in de voormalige Derde Wereld, de nieuwe middenklasse daar? Die druk kan nog wel een halve eeuw aanhouden, totdat daar het welvaartspeil bereikt is dat wij nu hebben. Het zal hier geen lompenproletariaat worden maar in culturele zin is de afgrond vergelijkbaar. Een tweede emancipatiegolf? Of renationalisering van de economie, met nationale

maar beter verdeelde armoede, en meer internationale conflicten?

Dit zijn hoofdvragen die met een groene industriepolitiek niet opgelost kunnen worden. Betere opleidingen wordt in het boek door Albert Faber ietwat zijdelings gesuggereerd, in de lijn van Tinbergen (1975). Maar kan dat voldoende zijn als nieuwe Artificial Intelligence ook middelgeschoolde werknemers uit hun baan drukt?

### *Wegkijken bij monopolievorming*

Bovenop de structurele mondiale economische ontwikkeling door groei in de ontwikkelingslanden naar inkomensongelijkheid in de rijke landen is er de technologische ontwikkeling, waarbij marginale kosten dalen zodat natuurlijke monopolies zich kunnen vormen. Het fenomeen *winner takes all* – met Microsoft als langdurig voorbeeld. Deze tweede trend is eveneens niet omkeerbaar zonder extreme ingrepen, die een nieuwe strategische analyse vergen. Hoofdthema's uit *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw*, zoals een andere economische orde, een effectief klimaatbeleid, afnemende armoede en inkomensongelijkheid, en groene industrie zullen in die trend geplaatst moeten worden, of de trend zal omgebogen moeten worden.

Natuurlijke monopolievorming is niet zomaar te verbieden, het is onderdeel van een brede economische en bestuurlijke trend. In de VS, China en Rusland vormen miljardairs een centraal onderdeel van de politiek-bestuurlijke elite. In Europa is dat nog iets minder het geval. Maar ook daar lonkt de rijke elite naar die vijftig procent ontevreden en als stemvee, gebruikmakend van macht over tv, drukpers en internet, gefinancierd door adverteerders met hun wensen. Nederland vormt in die ontwikkeling zeker geen uitzondering. In *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* wordt de strategische meer institutionele benadering aangeroerd als 'aan de knoppen draaien', de titel van het inleidende hoofd-

Gjalt Huppes

stuk, maar nog niet strategisch ingevuld. Hier liggen nog diepe vragen voor beleid, kernvragen voor onze toekomst.

Rabbinge en van Latesteijn schrijven wel over de normatieve keuzen, gebruikmakend van het interessante scenariokader van de WRR. De verbinding met een politieke strategie en praktijk komt dan iets dichterbij maar wordt nog niet gemaakt. Hun scenario's zijn eerder beschrijvend analytisch dan normatief vormgevend. Na veel hoogst relevante en verstandige analyses komt een opmerking als 'aan de slag gaan en al doende leren' mager over en wordt de noodzaak van ideologische keuzen en een actievere rol van de overheid wel gemeld, maar wordt een expliciete keuze niet voorgesteld, laat staan gemaakt. Wel wordt het oude economische optimaliseringskader in dat artikel niet meer gehanteerd, waarmee de deur naar een bredere analyse in ieder geval open staat.

Alle economisch georiënteerde analyse-delen in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* sluiten aan bij de democratische welvaartstheorie zoals die zich na WO II heeft ontwikkeld. Eerst is in de welvaartstheorie de link tot stand gebracht tussen markten en optimaliteit. Hoofdspelers waren Samuelson, zie zijn overzicht in Samuelson (1977), en later Sen (1970), met in Nederland Tinbergen (1970 (1952)) en later bijvoorbeeld Nussbaum & Sen (1993) en Stiglitz, Sen & Fitoussi, (2009) De toegenomen complexiteit van hun redeneringen maakt de analyse echter wazig voor niet-experts en divergerend voor experts.

De milieukosten van emissies van kool-dioxide (CO<sub>2</sub>) lopen een factor tien uiteen tussen gezaghebbende economen. Terwijl andere, eveneens gezaghebbende economen stellen dat de catastrofale effecten van maatschappelijke ineenstorting niet in geld zijn uit te drukken, zie Weitzman (2011). De lastigheid van de welvaartstheoretische integratie, met beelden als 'co-benefits', 'mainstreaming', 'integratie' en 'nexus approaches', wordt mooi verwoord door Joyeeta Gupta:

'Het klinkt alsof het gemakkelijk is om gender of milieuproblemen met ontwikkelingsbeleid te vervlechten ("mainstreaming"), maar dat is helaas niet zo.'

Het verleidt tot soms te simpele oplossingen. In het hoofdstuk van Herman Vollebergh staan simpele euro's voor de klimaatschade en ook voor andere emissieproblemen tezamen, en details als de keteneffecten van biomassa worden tot een enkel getal gereduceerd. Maar grootschalige inzet van houtpallets vergt het kappen van primair bos, zoals nu in de VS al op omvangrijke schaal gebeurt. Dan wordt de CO<sub>2</sub>-emissie per eenheid energie groter dan die van een kolencentrale.

De meest fundamentele discussie in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* geeft eerst aan dat de uitputting van de 'commons' veel meer inhoudt dan verlies aan biodiversiteit en kosten van klimaatinstabiliteit, het slotartikel van Socrates Schouten. De huidige migratieproblematiek bijvoorbeeld, is vrijwel zeker een zwakke voorafschaduw van wat ons te wachten staat, omdat op korte termijn mondiale emissies niet tot vrijwel nul gereduceerd kunnen worden.

De oplossingen van 'groene groei' en 'circulaire economie' vallen bij Schouten door de mand. Een meer decentrale en pluriforme maatschappij rond een diversiteit van kleinschalige 'commons' kan een alternatief vormen voor een dominante markteconomie, mits daarin actief gesteund door overheidsmaatregelen om de marktdominantie in te dammen.

Maar de afbraak van centrale overheidsmacht staat voorlopig alleen op de agenda bij het rechtse deel van de Republikeinse partij in de VS. Want het blijft nog wel een vraag of een decentraal georganiseerde autonome economie kan functioneren in een vergaand gemonialiseerde economie, en of dit nationaal en met name lokaal ook een politiek stabiele oplossing kan zijn.

Lieke Melsen laat juist aan het Californische watervoorbeeld zien dat het ook daar institutioneel slecht geregeld is, met schade voor ieder-



Gjalt Huppes

een en met name voor de lagere inkomensgroepen (p. 157 ev). Regel eerst het watergebruik institutioneel goed (maar hoe precies?), en kijk breder naar verdelingsaspecten dan direct op water gebaseerd. Zonder nieuwe instituties loopt het lokaal fout en worden mondiale monopolies extreem rijk en machtig, ten koste van decentrale zelfredzaamheid en creativiteit.

### ***Nieuw beleid meer micro dan macro***

De zes actiepunten in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* vormen een aanzet tot concreet beleid nu. Het is verleidelijk om een vergelijking te maken met het nieuwe regeerakkoord van Rutte III. De duurzaamheidsparagraaf van dat regeerakkoord beslaat tien dikbedrukte pagina's. *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* stelt dat duurzaamheid breder is dan de Partij van de Arbeid en breder dan een elite; een goed uitgangspunt. In hun visie op besturen lijken *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* en het regeerakkoord op elkaar: de overheid is meer dan technisch voorzitter van overleg en planvorming, maar richtinggevend en kaderstellend - maar moet ook maatschappelijke organisaties betrekken via partnerschappen. Rutte III wil een 'nationaal klimaat- en energieakkoord', als platform voor voortdurend gesprek, en stelt ook grenzen voor, uitgewerkt per sector.

De focus van *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* is op internationale rechtvaardigheid, innovatie en circulaire economie. Bij Rutte III ligt de nadruk op die laatste twee, innovatie en circulaire economie. Maar de grootste niet-circulaire grondstof naar volume en waarde, fossiele energie, lijkt bij beiden niet onder circulaire producten te vallen. Ook gaat de circulaire nationale economie (waarom nationaal?) zeker ten koste van de veelal armere grondstoffenlanden, zoals elders in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* wel wordt uiteengezet. Dan bepleit *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* een minister voor Leefomgeving. Dat sluit aan bij een oude discussie, waar

Economische Zaken en Landbouw 'tegenstander' zijn. Rutte III kiest voor Economische Zaken en Klimaat, voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en voor Infrastructuur en Milieu. Beter zou het zijn dit compartimentsdenken helemaal los te laten, maar daarover verderop meer.

### **De mondiale dictator die kan besluiten alle kolencentrales in de wereld te sluiten zal er voorlopig niet komen, gelukkig maar**

Het regeerakkoord stelt een CO<sub>2</sub>-emissieheffing voor naar het Engelse voorbeeld van de *Price Floor Taks*, met een jaarlijks met ongeveer 5 euro per ton CO<sub>2</sub> stijgende heffingshoogte. Die is in Engeland nu afgetopt uit terechte angst voor concurrentienadeel. Maar waarom kiezen voor een complex en kwetsbaar systeem als de omvorming van het EU Emissiehandelssysteem naar een EU emissieheffing administratief-technisch eenvoudig is en een verbetering vormt ten opzichte van het huidige fraudegevoelige systeem?

Ten slotte bepleit *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* dat Nederland het goede voorbeeld moet geven. Zoals door het permanent sluiten van alle kolencentrales in de wereld. De mondiale dictator die dat kan besluiten zal er voorlopig niet komen, gelukkig maar. Actief sluiten in Nederland impliceert een volledige schadevergoeding aan de betrokken internationale bedrijven. Bij een serieus oplopende emissieheffing sluiten ze de centrales vanzelf, zonder vergoeding, uit normale economische overwegingen.

Ook met ontwikkelingshulp moeten we van *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* het

Gjalt Huppes

goede voorbeeld geven. Maar de extreme vermindering van armoede van de laatste kwart eeuw was in hoofdzaak een gevolg van de versnelde economische groei in de Derde Wereld, met name door toetreding tot de WTO en verbreding van het toepassingsgebied van de WTO. Zo'n inhoudelijk punt is interessanter dan gekibbel over nul-komma-zo-veel meer of minder, zoals Lilianne Ploumen recent aangaf, terugkijkend op haar rol in de nu vertrokken regering. Maar *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* kiest ietwat dogmatisch voor de focus op 0,7% van het bruto nationaal inkomen – en Rutte III overigens ook.

Op het terrein van de internationale instituties voor economische groei verschillen *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* en Rutte III wezenlijk. *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* wil de mandaten van WTO en IMF herijken, richting evenwichtige, rechtvaardige en duurzame kapitaalbewegingen. Dat sluit aan bij de bredere wens om rechtvaardigheid, gelijkheid en armoedebestrijding in te bouwen in economische groei. Rutte III kijkt primair naar mogelijkheden voor Nederland, en naar meer concrete maatregelen om ontwikkelingslanden toegang te geven tot met name de Europese markt, refererend aan de VN Duurzame Ontwikkelingsdoelen. De WTO wordt niet genoemd. Beiden gaan echter voorbij aan de afbraak van de internationale instituties voor economische groei van de afgelopen jaren, versneld door het nieuwe VS-beleid in meer mercantilistische richting. Al met al leveren beide een microbenadering met macrobeperkingen.

De warmtepomp kan als voorbeeld dienen hoe het beter kan. Elektriciteitsmarkten neigen door de manier van transport naar monopolies, daarom waren ze vroeger meestal in overheidseigendom of extreem streng gereguleerd. De privatiseringsgolf heeft vrijwel alle productie geprivatiseerd, maar deels ook de transmissie (hoogspanning) en distributienetwerken. De EU heeft de eigendom van productie, transmissie en distributie gesplitst om ver-

ticale monopolies toe voorkomen. De zeer variabele en maar beperkt voorspelbare productie van zon- en windelektriciteit vergt echter een verdergaande markthervorming. De impliciet voorgestelde marktform voor elektriciteit lijkt zowel bij *Rood-Groene Politiek voor de 21e eeuw* als Rutte III beperkt doordacht. Zo wordt met prijsdifferentiatie voor de armen een normale marktvorming verder doorbroken. Nederlandse windmolenparken leveren duurder elektriciteit dan Spaanse zonneparken, om van die in Marokko maar te zwijgen. Waarom niet frontaal inzetten op een Europese elektriciteitsmarkt, open voor iedereen, ook de decentrale producent en de secundaire producent? Dat kost niets behalve nadenkwerk, en levert een grote reële kostenbesparing. Nederland zou voorop kunnen lopen door een markt te ontwikkelen waarin decentrale producenten, secundaire producenten, en kleingebruikers op dezelfde markt mee kunnen doen als grote producenten. Dat verlaagt alle kosten. De variabele prijs creëert de optie om zuinig te zijn, ook voor lagere inkomens. Die markt kan beter Europees ontwikkeld worden met Nederland als gangmaker.

Institutionele regels zijn nodig, om duidelijk te krijgen hoe de eigendomsrechten van ondergrondse opslag van warmte en koude zijn. Bij het verkrijgen van vergunningen is het nu wie het eerst komt het eerst maalt. Voor het doorzetten van deze extreem efficiënte technologie moet de verhouding tussen gasprijs en elektriciteitsprijs diepgaand verschuiven. Dat kan door een elektriciteitsmarkt voor decentrale warmtepompen te vormen met continu variabele prijs, juist zonder energieheffing. De verwaarloosbaar kleine bijdrage van warmtepompen nu, zou dan groot kunnen zijn, met ook een bijdrage aan de stabilisatie van het elektriciteitsnet.

### ***Nieuwe politiek***

Er sluimert zowel in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* als in de kabinetssplannen een

Gjalt Huppes

structurele kritiek die explicieter gemaakt moet worden.

1. De internationale instituties voor economische groei zijn door goedbedoelde beleidsintegratie verzwakt, ten koste gaand van de meest arme mensen en de meest arme landen. Eerlijke en rechtvaardige handel en kapitaalsstromen waren nooit het doel van de WTO en IMF. Open wereldhandel en monetaire stabiliteit vormden de kern, met groot succes, los van de VN. De nieuwe morele overeenstemming zoals vormgegeven in de Millennium Development Goals en de latere Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen, de SDGs, heeft die instellingen binnen het bredere optimalisatiekader gebracht, daar gaat Hans Opschoor in *Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw* uitgebreid op in. Maar dat proces heeft de verdere ontwikkeling van de WTO stopgezet en heeft het IMF in een politiek lastig vaarwater gebracht, waarbij het interne beleid van individuele landen tot beleidsonderwerp van het IMF is geworden, met goede bedoelingen en slechte resultaten. Het verder verbreden van die taak zal de monetaire stabiliteit niet ten goede komen. Van de huidige trend rond IMF en WTO zullen primair de armere ontwikkelingslanden de schade ondervinden, inclusief India en de meeste Afrikaanse landen. Maar ook Nederland zelf wordt benadeeld door toenemende handelsbelemmeringen, niet alleen door de VS en China.
2. De inkomens- en vermogensongelijkheid neemt fors toe, gevoed door mondiale economische groei, monopolistische tendensen en leidend tot machtsvorming rond extreem rijke miljardairs. Economisch monopolievorming komt ook door verruiming van patentrechten, met een explosie in patenten de afgelopen jaren. Patenten worden op microniveau verdedigd als bevorderlijk voor innovatie maar beperken in breder verband innovatie, en vaak zelfs op

microniveau direct, zie bijvoorbeeld Boldrin and Levine (2008) voor een inhoudelijke beschouwing en Stiglitz (2014) voor een empirisch modelmatige analyse. Er zijn veel langetermijnstudies die aangeven dat de monopoliseringstendens met extreme ongelijkheid in vermogens normaal door geweld onderbroken wordt: ziektes en plagen, oorlogen en bloedige revoluties. Zie de interessante boeken van Acemoglu and Robinson (2012), onze Utrechtse Van Bavel (2016), en Scheidel (2017), en meer gericht op data Piketty (2014). Ongelijkheid en monopolievorming zijn echter de ruiters van de Apocalyps niet: er kan wel wat aan gedaan worden.

3. De klimaatontwikkeling loopt uit de hand, leidend tot destabilisatie van zwakke landen en onvoorspelbare extreme mondiale risico's. Het huidige klimaatbeleid richt zich vrijwel uitsluitend op specifieke technieken. De focus ligt op concrete micro-acties. Gesubsidieerde duurzame energie en kernenergie drukken de prijs van de emissievergunningen. Ook maken zij de ontwikkeling van een elektriciteitsmarkt die relevant is voor intermitterende hernieuwbare energie moeilijk, zo niet onmogelijk. Bindende internationale afspraken passen niet in een mondiaal systeem gebaseerd op uitsluitend nationale regeringen met wetgevings- en uitvoeringsmacht. 'Prime movers' voordelen zijn er alleen voor 'prime movers', niet voor de bulk van landen en bedrijven. Gezamenlijk maken deze mechanismen een effectief klimaatbeleid vrijwel onmogelijk.

In deze agenda ligt een taak voor Nederland, maar ook voor de EU en VN. Partners in de strijd kunnen uit onverwachte hoeken komen. In de VS heeft een groep traditioneel conservatieve Republikeinen Baker III, Feldstein et al. (2017) een voorstel ontwikkeld voor een emissieheffing die bij de bron wordt geïmplemen-

Gjalt Huppes

teerd; een beter doordacht voorstel dan dat van linkse Democraten, die deels gegeneerd reageerden. Het is goed om te weten welke motieven daar speelden, en om daar zo moge-

lijk bij aan te sluiten. Zonder zo'n brede politieke verankering blijft elk beleid kwetsbaar. Er is nog werk aan de winkel, niet alleen voor de PvdA, en zeker niet voor de PvdA alleen.

### Literatuur

- Acemoglu, D. and J. A. Robinson (2012), *Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty*, New York, Crown Publishers.
- Baker III, J. A., M. Feldstein, T. Halstead, N. G. Mankiw, H. M. Paulson Jr, G. P. Shultz, T. Stephenson and R. Walton (2017), *The conservative case for carbon dividends*, <https://www.clcouncil.org/> Washington Climate Leadership Council.
- Boldrin, M. and D. K. Levine (2008), *Against intellectual monopoly*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Interpol (2013), *Guide to Carbon Trading Crime*. E. C, Programme, International Criminal Police Organisation (Interpol).
- Lakner, C., & Milanovic, B. (2015), 'Global income distribution from the fall of the Berlin Wall to the Great Recession', *Revista de Economia Institucional*, 17(32), pp. 71-128.
- Nussbaum, M., & Sen, A. (1993). *The quality of life*. Oxford: Oxford University Press.
- Piketty, T. (2014), *Capital in the twenty-first century*, Cambridge Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Samuelson, P. A. (1977), 'Reaffirming the Existence of "Reasonable" Bergson-Samuelson Social Welfare Functions', *Economica*, 44(173), 81-88. doi:10.2307/2553553.
- Scheidel, W. (2017), *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Princeton, Princeton University Press.
- Sen, A. K. (1970), *Collective choice and social welfare* (Vol. 5), San Francisco: Holden-Day.
- Stephenson, A. and D. J. C. MacKay (2014), *Life Cycle Impacts of Biomass Electricity in 2020. Scenarios for Assessing the Greenhouse Gas Impacts and Energy Input Requirements of Using North American Woody Biomass for Electricity Generation in the UK*, E. I. S. Department of Energy and Climate Change (now: Department for Business, London, DECC [www.gov.decc](http://www.gov.decc)).
- Stiglitz, J. E. (2014), *Intellectual Property Rights, the Pool of Knowledge, and Innovation*, Cambridge MA, NBER US National Bureau of Economic Research.
- Stiglitz, J. E., Sen, A. K., & Fitoussi, J.-P. (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*: [www.stiglitz-sen-fitoussi.fr](http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr).
- Tinbergen, J. (1970 (1952)), *On the Theory of Economic Policy*, Amsterdam, Elsevier Science & Technology.
- Tinbergen, J. (1975), *Income distribution: Analysis and policies*.
- Van Bavel, B. (2016), *The Invisible Hand? How Market Economies have Emerged and Declined Since AD 500*. Oxford, Oxford University Press.
- Weitzman, M. L. (2011), 'Fat-tailed uncertainty in the economics of catastrophic climate change', *Review of Environmental Economics and Policy*, 5(2), 275-292. doi:10.1093/reep/rrero06.

# Meer macht voor burgers in de bespiedeconomie

We hebben het amper over big data, en als we er over spreken denken we dat het om privacy gaat. Maar onze geheime levens zijn een ondergeschikt puntje. *Big data* vormen een enorme zakelijke en daarmee ook politieke macht.

**HARKO VAN DEN HENDE**

*Docent aan de Hogeschool van Amsterdam*

Tel de winst van het hele Nederlandse bedrijfsleven bij elkaar op en het resultaat is een bedrag van rond de vijftig miljard euro. Netto, na betaling van belasting en uitkering van dividend. Deel dit bedrag door de helft en het resultaat komt ruwweg overeen met de winst van Google en Facebook.<sup>1</sup> Voor die vijftwintig miljard wordt in honderduizenden Nederlandse bedrijven geproduceerd, gebouwd, getransporteerd, gekocht, verkocht, geadviseerd. De twee Amerikaanse bedrijven verdienen hun vijftwintig miljard voor bijna 100% met slechts één ding: adverteren. Al is adverteren eigenlijk een veel te platte beschrijving van de activiteiten van deze twee internetgrootheden. Geld verdienen doen Google en Facebook met dataverzameling.

Data-analyse en toegang bieden tot een miljardenpubliek. Omdat data inmiddels in gigantische hoeveelheden beschikbaar komen, van heel verschillende aard zijn en met ongekende snelheid kunnen worden verwerkt heet dat nu *big data*, massieve automatische dataverzameling, automatische analyse en automatisch gebruik. De *dataficering* van de economie gaat veel verder dan het vervangen van

werknemers door robots. Door robots gaan er banen verdwijnen – en komen er banen bij. Door data komen er robots bij. Big data bepalen de opkomst en ondergang van bedrijfstakken en leiden tot herschikking van productieketens over de wereld. Daarom is het wenselijk om het debat te voeren over de mogelijke en wenselijke effecten van big data op de maatschappij en de maatschappelijke samenhang.

In dat debat zou het ‘verdienmodel’ van big data een centrale plek moeten innemen. Dat verdienmodel is door de Amerikaanse hoogleraar Shoshana Zuboff treffend omschreven als ‘surveillance capitalism’ – vrij vertaald: de bespiedeconomie.<sup>2</sup> Aan de basis van de bespiedeconomie staat onze eigen – doorgaans argeloze – vrijwilligheid. Iedereen kent het vakje ‘ik ga akkoord’ en bijna iedereen klikt dat vakje ook aan zonder zich te verdiepen in de vraag waarmee dan. Met deze argeloosheid geven wij onszelf bloot. Ik ga akkoord bij Google betekent dat gebruikers ermee instemmen dat het bedrijf op allerlei manieren allerlei persoonlijke informatie verzamelt ‘zoals de taal die u spreekt, tot meer complexe dingen, zoals welke advertenties u het nuttigst vindt, welke

mensen online het belangrijkst zijn voor u of welke YouTube-video's u mogelijk leuk vindt'.

Het bespieden begint als Google en Facebook (en al die andere bedrijven) bijvoorbeeld ook jouw foto's gaan bekijken die je 'gratis' in hun cloud hebt opgeslagen. Door de snel verbeterende technologie kunnen zij steeds beter gezichten en omgevingen herkennen op die foto's. Dus kunnen zij zien wie er nog meer en vaker op jouw foto's staan of bijvoorbeeld of jij als moeder langs de lijn van je kind bij hockey of juist bij tennis staat. Dat is allemaal informatie over jou die ze weer te gelde maken door hockey of juist tennisadvertenties voor te schotelen.

Google en Facebook (enzovoorts) verzamelen niet alleen zelf data, maar kopen ook gegevens over hun gebruikers bij andere dataverzamelaars. Dat leidt ertoe dat Facebook inmiddels 98 kenmerken van een gebruiker zegt te weten. Tot die kenmerken behoren – natuurlijk – basale feiten als leeftijd en geslacht maar ook wat je inkomen is, hoe groot je huis is, of je in verwachting bent, wat je politieke voorkeur is, in welk merk auto je rijdt, naar welke tv-series je het liefst kijkt, wat voor soort mobiele telefoon je hebt, wat je online zoal koopt, in welke restaurants je eet en wat je favoriete vakantiebestemmingen zijn.<sup>3</sup> En dan is het *Internet of Things* er nog niet eens waar je eigen ijskast informatie over jou weggeeft.

Deze vorm en omvang van dataverzameling beginnen dus al behoorlijk op bespieden te lijken. Daar komt nog een andere vorm bij. De data die Google en Facebook hebben, gebruiken ze om advertentieruimte te verkopen aan andere bedrijven. Doordat ze een steeds preciezer beeld hebben van hun klanten kunnen die bedrijven ook steeds gericht adverteren. Dit adverteren is in hoge mate geautomatiseerd. Google en Facebook bieden, op het moment dat een gebruiker zich aandient, op basis van het profiel van die gebruiker advertentieruimte aan waarop bedrijven kunnen bieden. De hoogste bieder wint. Dit *real-time bidding* gebeurt in minder dan een oogwenk.

Dus voordat iemand iets op zijn beeldscherm ziet verschijnen is de bij die gebruiker passende advertentieruimte al verkocht en komen passende advertenties op je scherm.

Je profiel wordt niet alleen gebruikt om advertenties te verkopen, maar ook om de prijs te bepalen die je betaalt. In de VS bleek de prijs van een en dezelfde online niveautest voor de middelbare school afhankelijk van de plek waar iemand inlogde op de internet.<sup>4</sup> Uit een ander onderzoek bleek dat de prijs van dezelfde hotelkamer of voor een huurauto sterk te verschillen afhankelijk van de plek in de wereld waar je de reservering voor de kamer of auto deed.<sup>5</sup> Interessant is ook de, al wat oudere, constatering dat bij een Amerikaanse online reisorganisatie klanten met een Apple duurdere opties kregen voorgeschoteld op basis van hun zoekopdracht dan niet-Apple klanten.<sup>6</sup>

In een interview met de Amerikaanse nieuwsorganisatie NPR wees Cathy O'Neil op de risico's van volautomatische besluitvorming. 'Het is vrij algemeen bekend dat mensen een baan worden geweigerd op basis van hun kredietwaardigheid. Daardoor gaat hun kredietwaardigheid nog verder omlaag.'<sup>7</sup> O'Neil, van oorsprong wiskundige en geschoold aan Harvard, is de auteur van het vorig jaar verschenen boek *Weapons of Math Destruction*. De ondertitel van dit boek *How Big Data Increases Inequality And Threatens Democracy* geeft onverbloemd aan waar haar zorgen liggen. Volgens O'Neil kan de ontwikkelaar van het algoritme dat achter de besluitvorming van de computer zit de beste bedoelingen hebben gehad, de uitkomst kan echter zeer verkeerd uitpakken. Dat weet de ontwikkelaar niet, laat staan dat bijvoorbeeld de sollicitant kan doorzien waarom hij is afgewezen, aldus O'Neil.

De nieuwste dimensie van de bespiedeconomie heeft te maken met het massale bezit van mobiele telefoons. Met het signaal dat een mobiele telefoon voortdurend verstuurt, ook als het gewoon in een tas of broekzak zit, geeft de telefoonbezitter zijn identiteit

prijs. Als een klant bijvoorbeeld een autoshowroom binnenstapt kan de verkoper dus direct 'zien' of het een rijke of arme klant is en bijvoorbeeld of die klant recentelijk nog prijzen en automerken heeft vergeleken. Die informatie kan de verkoper gebruiken om na te gaan of het een serieuze klant is die binnenstapt met daadwerkelijk het plan om een auto te kopen. Op basis van die informatie kan de verkoper bijvoorbeeld bepalen of en zo ja hoeveel korting hij bereid is te geven. En dat allemaal terwijl de binnenstappende klant van niets weet.

Tegenover deze negatieve kanten van big data en internet staan voor de consument ook positieve. We kunnen veel makkelijker de weg vinden, onze sociale netwerken en interactie zijn sterk vergroot en we kunnen veel makkelijker zelf geld verdienen met de verkoop van oude spullen of verhuur van kamers. Ook is informatie over ziektes sneller bekend waardoor ze beter bestreden kunnen worden, krijgen boeren betere informatie over de ontwikkeling van hun gewas waardoor de oogst verbetert, kunnen fabrikanten slijtage aan cruciale apparatuur veel beter in de gaten houden en hierdoor calamiteiten voorkomen en zo zijn er nog veel meer voorbeelden te noemen.

---

## Bij big data gaat het uiteindelijk om marktmacht

---

Maar bij big data gaat het uiteindelijk om marktmacht. Een veel genoemd voordeel van internet is dat voor consumenten de markt doorzichtiger wordt en zij dus beter geïnformeerd een weloverwogen koopbesluit kunnen nemen en zo de concurrentie tussen bedrijven toeneemt. Een voorbeeld hiervan is de energiemarkt of de zorgmarkt waarop jaarlijks honderdduizenden mensen van aanbieders wisse-

len. Dat is nog steeds een kleine minderheid van het totaal maar alleen al de dreiging van wisseling heeft effect op het marktgedrag van de aanbieders van stroom en zorg. Door internet lijkt zo de marktmacht een beetje richting consument te zijn verschoven. Wel kost het een individuele consument behoorlijke inspanningen om alle relevante informatie te verzamelen om een optimale keuze te maken. De aanwezigheid van – onafhankelijke – vergelijkingssites biedt wel enige steun.

Door big data ontwikkelen bedrijven echter een enorme informatievoorsprong ten opzichte van consumenten. Hierdoor dreigen consumenten in snel tempo en omvang marktmacht te verliezen. In een eind vorig jaar gepubliceerd achtergrondrapport waarschuwt de OECD voor verlies aan controle over de eigen data door consumenten, opdringerige advertenties, discriminatie, te hoge prijzen en sterk verminderde mogelijkheden tot overstappen naar andere aanbieders.<sup>8</sup> Bedrijven krijgen een direct bruikbare informatievoorsprong op de consument die zij te gelde kunnen en zullen maken. De mogelijkheid om in enkele honderdste van een seconde maximaal gebruik te maken van de grote hoeveelheid persoonsinformatie die beschikbaar is om bijvoorbeeld een geheel op de klant toegesneden prijs te bepalen staat in geen verhouding tot de inspanning die dezelfde klant moet leveren om tot een even geïnformeerd besluit te komen om juist bij dat bedrijf zijn aankoop te doen.<sup>9</sup>

Behalve deze omvangrijke verschuiving van marktmarkt die alle consumenten kan gaan treffen, hangt er nog een andere dreiging in de lucht voor specifieke groepen consumenten. Dat zouden voor een deel dezelfde mensen kunnen zijn die door ondoorgroondelijke algoritmes uitgesloten worden van bijvoorbeeld een baan of een lening. Dit risico hangt samen met het uiteenlopende internetgebruik van bepaalde groepen mensen. Nederland staat internationaal bekend als een van de landen waar zo ongeveer iedereen toegang tot internet heeft en waar het aantal smartphones niet

veel lager ligt dan het aantal volwassen inwoners.<sup>10</sup>

Hoewel de meeste Nederlanders gelijke toegang hebben tot internet vertoont hun gedrag op internet nog aanzienlijke verschillen. Volgens het CBS heeft bijna een op de vijf Nederlanders met een laag onderwijsniveau – ondanks de mogelijkheid die ze hebben – nog nooit internet gebruikt. Bij de hoog opgeleiden was dat 1%. De frequentie van gebruik ligt bij lager opgeleiden ook beduidend lager (67% bijna elke dag) dan bij hoger opgeleiden (96% bijna elke dag). Als niet het opleidingsniveau maar het inkomensniveau als uitgangspunt wordt genomen ontstaat – niet onverwacht – hetzelfde beeld.

Behalve minder gebruik is er ook sprake van ander gebruik. Mensen met een lage opleiding zijn veel minder actief op sociale media, nemen minder deel aan online discussies, zoeken veel minder informatie op over goederen, diensten of opleidingen, lezen minder de krant via internet en communiceren veel minder digitaal met allerlei overheden. Alleen bij het spelen van games en het afspelen van muziek ligt het gebruik in de buurt van mensen met een hoge opleiding.<sup>11</sup>

Al met al zit er veel meer dan een klein verschil tussen het internetgedrag van lager en hoger opgeleiden. Al dat gedrag produceert data en door het uiteenlopende gedrag ontstaan er dus verschillende datastromen. Door het andere en minder frequente gebruik zijn de datastromen van de lager opgeleiden minder 'rijk' dan die van de hoger opgeleiden. Dat maakt die datastromen minder interessant en bestaat het risico dat er (onbedoeld) een vorm van economische discriminatie kan optreden. De economisch zwakkeren komen zwakker te staan. Of zoals de Europese data-toezichthouder het formuleerde: 'Extensive use of automated decisions and predictive analysis may also lead to broader undesirable changes in the development of our societies. Importantly, they may lead to discrimination, re-enforcement of existing stereotypes, social and cultural segregation and exclusion.'<sup>12</sup>

Ruim een jaar daarvoor had de OECD al een bredere waarschuwing genoteerd. Big data kunnen niet alleen tot een machtsverschuiving van consumenten naar bedrijven leiden, maar ook een machtsverschuiving van overheden naar big data-bedrijven, van consumenten naar overheden en van achterblijvende economieën naar big data-economieën. In een gezamenlijke notitie van de Duitse en Franse mededingingsautoriteit wordt ook nog gewezen op het risico dat big data de concurrentie tussen bedrijven afzwakt omdat het voor bedrijven die niet beschikken over persoonsdata moeilijk wordt de concurrentie aan te gaan met bedrijven die wel over deze gegevens van hun klanten beschikken. Zonder Google en Facebook bij naam te noemen wijzen beide instanties erop dat nu al bedrijven monopolieposities kunnen opbouwen met alle welvaartsrisico's van dien.<sup>13</sup>

Het zijn vooral de mededingingsautoriteiten en de privacy-autoriteiten die hun tanden zetten in de economische en maatschappelijke gevolgen van big data. Dat doen ze en hebben ze te doen op basis van een oud 'wereldbeeld' waarin er nog geen big data waren en dus met een (mogelijk) verouderd instrumentarium. Hiervan zijn deze instanties zich ook bewust, getuige bijvoorbeeld een verslag van een bijeenkomst eind vorig jaar van het Concurrentie Comité van de OECD.<sup>14</sup> Maar dat bewustzijn lijkt vooral te leiden tot terughoudendheid bij het bestrijden van de risico's van de bespiedeconomie. Als big data de hele maatschappij op haar kop zetten dan vraagt dat om een politieke stellingname. De Adviesraad voor Wetenschap Technologie en Innovatie heeft de Nederlandse politiek hiertoe, anderhalf jaar geleden, ook al aangespoord. 'Een omvattende visie op ICT-beleid voor onderzoek, innovatie, productie en allocatie ontbreekt. Een samenhangende benadering van vraagstukken rond ICT-kennis, -ontwikkeling, -infrastructuur, -capaciteiten, -vaardigheden en -gebruik is er niet.'<sup>15</sup>

Als er al aandacht is voor mogelijk economisch en maatschappelijk ontwrichtende



gevolgen van big data dan lijkt die zich vooral te richten op de (negatieve) effecten van robotisering op de werkgelegenheid en op de zorg om privacy. En getuige de publicaties van de Duitse en Franse mededingingsautoriteiten en van de OECD komt de nadruk nu steeds meer te liggen op de potentieel economisch ontwrichtende effecten van big data. Alleen door ingrijpen van de mededingingsautoriteiten en de wetgever kan deze balans positief uitvallen.<sup>16</sup> Het in bedwang houden van machtige marktpartijen om welvaartsverlies te voorkomen zal de volle aandacht van de mededingingsautoriteiten, ook die van de Nederlandse, moeten hebben. Innige samenwerking met de privacy-autoriteiten (in Nederland: de Autoriteit Persoonsgegevens) ligt hierbij voor de hand vanwege de bijzondere rol en de exponentiële groei en gebruik van persoonsdata als concurrentiemiddel, waarbij geleverde diensten (Google, WhatsApp et cetera) zogenaamd gratis zijn.

---

## Data zijn feitelijk infrastructuur, zoals het energienet, waternet, spoornet of wegennet ook infrastructuur zijn

---

Het inzetten van mededingingsbeleid ligt voor de hand, uitgaande van de gedachte dat data een gewoon product of middel zijn waarmee bedrijven concurrentievoordeel kunnen behalen. Maar data zijn niet zo gewoon. Om de grote betekenis van data voor de economie te duiden wordt vaak de vergelijking met olie gemaakt, nog steeds de brandstof voor de wereldeconomie. Die vergelijking gaat mank, zo noteerde de OECD in 2014.<sup>17</sup> Hoe vreemd het ook in eerste instantie lijkt, zegt de OECD er ook bij, data zijn eigenlijk infrastructuur, zo-

als het energienet, waternet, spoornet of wegennet ook infrastructuur zijn. De automobilist die gebruikmaakt van de weg doet dat meestal niet als enige en als hij ter bestemming is, ligt die weg er nog steeds. De benzine (stroom) die hij heeft gebruikt om er te komen was alleen van hem, is verbruikt en dus verdwenen. De data van een persoon kunnen door meerdere partijen tegelijkertijd worden gebruikt (Google, Facebook) en na gebruik zijn die data er nog steeds. Data zijn de weg en niet de benzine.

In de voorbarige eeuw lag de opbouw van infrastructuur aanvankelijk veelal in handen van private partijen, ook in Nederland. In de tweede helft van de negentiende eeuw stapte de overheid echter in met het nationaal belang als belangrijk argument. Zonder overheidsingrijpen zou de opbouw van dergelijke infrastructuur te beperkt blijven (tot de rendabele delen) waardoor niet de volledige maatschappelijke welvaartswinst geïncasseerd zou kunnen worden. Inmiddels is het denken over de rol van de overheid verschoven en is (althans deels) dergelijke infrastructuur weer uit de directe greep van de overheid. Dat data infrastructuur zijn is dus ook geen vooraankondiging van nationalisatie van Google. Maar het betekent wel iets voor de rol van de overheid.

Neem de gezondheidszorg, zeker een gebied waar big data inmiddels goed gedijen. In de VS bestaat al tien jaar het bedrijf 23andMe. Voor \$ 99 of \$ 199 levert dit bedrijf, op basis van door de klant opgestuurd buisje met speeksel, een beknopt of uitgebreid DNA-profiel met een begeleidende analyse waaruit niet alleen is af te lezen dat de klant aanleg heeft voor zwart haar en bruine ogen maar ook voor bepaalde ziektes. Inmiddels hebben meer dan een miljoen Amerikanen deze test laten doen, te weinig overigens om het bedrijf winstgevend te maken. Om die positie te bereiken heeft 23andMe inmiddels de volgende stap gezet: de verkoop de verzamelde data van de klanten aan geneesmiddelenfabrikanten. Op basis van deze gegevens kunnen zij

(mogelijk) betere geneesmiddelen ontwikkelen.<sup>18</sup>

Zet hier tegenover – of naast – het Precision Medicine Initiative dat ex-president Obama begin 2015 lanceerde. Dit initiatief biedt de wetenschap 'vrije' toegang (binnen de grenzen van privacy) tot de data van uiteindelijk één miljoen Amerikanen om ook tot betere geneesmiddelen te komen.<sup>19</sup> Volgens het rapport is zo'n initiatief nu mogelijk onder andere door de grote hoeveelheid data die nu (goedkoop) beschikbaar komen. Bij aankondiging van het initiatief gaf Obama aan dat het is bedoeld om iedereen toegang te geven tot de persoonsinformatie die nodig is om Amerikanen gezonder te maken. Een dreigende monopoliepositie met de daarbij behorende marktmacht van een select groepje bedrijven is een goede reden voor een overheid om in te grijpen. Dreigende discriminatie moet de overheid aanzetten tot actie om te voorkomen dat met gebruik van data, al dan niet geheel automatisch door kunstmatige intelligentie verkrijgt, burgers/consumenten toegang tot markten of producten wordt ontzegd. Ook zou de overheid geen aansporing nodig moeten hebben om bij dreigende inbreuk op privacy in te grijpen en is dreigend welvaartsverlies vanwege een te beperkte benadering van gemeenschappelijk belang een goed argument voor een overheid om zelf initiatieven te ontplooiën.

Het is kortom tijd voor politiek. Om de eerder gemaakte vergelijking met de snelweg aan te houden: bij big data is het wegennet nu grotendeels in private, buitenlandse, handen, is sprake van onmerkbaar rekeningrijden, en is de overheid sinds kort in staat het nog op te

warmen asfalt beschikbaar te stellen voor door anderen aan te leggen wegen. Zeker in een samenleving waarin de overheid een steeds groter beroep doet op de redzaamheid, zelfstandigheid en innovatiekracht van de eigen ingezetenen is dit een minder dan minimalistische opvatting van de eigen rol. Netwerken van burgers en bedrijven nemen, of het nu bijvoorbeeld om stroom, voedsel, vervoer of werkplekken gaat, hun eigen welvaartsgroei ter hand. Het is een onstuitbare beweging die ondersteuning verdient van de overheid en veel verder gaat dan het beschikbaar stellen van big data.<sup>20</sup>

De PvdA heeft, bijvoorbeeld door moties en kamervragen van Mei Li Vos en Gijs van Dijk, wel oog voor de effecten van big data op het wetenschaps- en innovatiebeleid, informatieveiligheid bij de overheid of de arbeidsmarkt. Maar om te beweren dat big data een duidelijke positie in het denken van de PvdA inneemt – nee. Op de landelijke PvdA-site neemt de partij standpunten in over vele thema's maar er is slechts één standpunt waarin big data voorkomen en die gaat – klassiek – over privacy. Nieuwe technologische én maatschappelijke ontwikkelingen bijsturen vergt meer. Nationalisering van big data – zoals ooit met trein, telex of stroom is gebeurd – is nog niet de beste oplossing. En om van de 'wettigheid' big data = big money af te komen is het noodzakelijk de positie van de data-eigenaren – u en ik – veel sterker te maken. De macht van de markt zal moeten worden teruggedrongen door (georganiseerde) tegenmacht van burgers om de welvaart die big data kan brengen veel gelijkmatiger te verdelen.

## Noten

1 De totale winst van het Nederlandse bedrijfsleven is gebaseerd op de DNB-publicatie *Het nationale spaaroverschot ontleed* (2014), pagina 13. Hier-

bij is uitgegaan van de netto besparingen van bedrijven. Dit begrip gaat uit van de winst van bedrijven na betaling van dividend, winstinsthoudingen en belastingen. Voor Google en Facebook is

uitgegaan van de 10-Q formulieren die de bedrijven indienen bij de Securities and Exchange Commission met daarin de (kwartaal)resultaten. De rekenom is gebaseerd op de zogeheten 'com-

- prehensive income'. Beide bedragen zijn eigen schattingen voor 2016.
- 2 Shoshana Zuboff, 'Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization', *Journal of Information Technology* 2015, 30.
  - 3 '98 personal data points that Facebook uses to target ads to you', *Washington Post*, 19 augustus 2016.
  - 4 Vafa K, Haigh C, Leung Al, Yonack N, 'Price Discrimination in The Princeton Review's Online SAT Tutoring Service', *Technology Science* 2015090102, 1 september 2015.
  - 5 Rose M, Rahman M., 'Who's Paying More to Tour These United States? Price Differences in International Travel Bookings', *Technology Science* 2015081105 11 augustus 2015.
  - 6 On Orbitz, 'Mac Users Steered to Pricier Hotels', *Wall Street Journal*, 23082012.
  - 7 [www.npr.org/2016/09/12/493654950/weapons-of-math-npr's](http://www.npr.org/2016/09/12/493654950/weapons-of-math-npr's).
  - 8 OECD, *Big Data: Bringing Competition Policy to the Digital Era*, 2016.
  - 9 <http://www.zorgwijzer.nl/zorgverzekering-2017/slechts-1-miljoen-overstappers-zorgverzekering>; <https://www.energieleveranciers.nl/nieuws/500680-aantal-overstappers-hoger>.
  - 10 <https://telecomnieuwsnet.wordpress.com/2016/03/08/onderzoek-smartphonepenetratie-vlakt-in-nederland-af/>; <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83429ned&D1=0-69&D2=0,3-6&D3=0&D4=a&VW=T>.
  - 11 <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83429ned&D1=a&D2=0,20-22,32-36&D3=0&D4=l&HDR=T&STB=G1,G2,G3&VW=T>.
  - 12 *Summary of Discussion of the Hearing on Big Data*, OECD, 2017.
  - 13 European data Protection Supervisor, *Meeting the challenges of big data*, 2015.
  - 14 Autorité de la concurrence/ Bundeskartellamt, *Competition Law and Data*, 2016.
  - 15 AWTI, *Klaar voor de toekomst? Naar een brede strategie voor ICT*, 2015.
  - 16 *Big Data: Bringing Competition Policy to the Digital Era*, OECD, 2016.
  - 17 *Data-driven Innovation for Growth and Well-being*, OECD, 2014.
  - 18 '23andMe Sells Data for Drug Search', *MIT Technology Review*, juni 2016.
  - 19 'The Precision Medicine Initiative Cohort Program - Building a Research Foundation for 21st Century Medicine', *The Precision Medicine Initiative (PMI) Working Group Report*, 2015.
  - 20 *Maak Waar! Studiegroep Informatiesamenleving en Overheid*, 2017.

# Een zachte Brexit, Nexit, Frexit, Dexit

In de meeste Europese landen gaat het slecht met de sociaal-democratische partijen. De pleidooien voor een Europa dat socialer, groener en meer solidair is, vinden te weinig weerklank. Een nieuwe benadering is nodig: de interne markt moet minder centraal staan, en er moet meer ruimte komen voor eigen en afwijkende keuzes van lidstaten.

**DORETTE CORBEY**

*Voormalig Europarlementariër voor de PvdA van 1999 tot 2009*

De zestigste verjaardag van de Europese Unie werd geen groot feest. Het vluchtelingen-vraagstuk, de klimaatproblematiek, de toenemende ongelijkheid en de instabiliteit van het financieel-economische systeem, de toenemende impopulariteit van Brussel, het besluit van de Britten om de EU te verlaten – dat alles drukt de sfeer. Eensgezinde oplossingen zijn niet in zicht. Europa is verdeeld. Noord tegen Zuid, Oost tegen West. Binnen de lidstaten staan voor- en tegenstanders van de EU steeds nadrukkelijker tegenover elkaar. De voorstanders van een stevigere Unie zijn ingenomen met de verkiezing van de Emmanuel Macron als president van Frankrijk. Het gevoel van crisis maakt geleidelijk weer plaats voor voorzichtig optimisme. Hoe moet het verder?

De Europese Commissie presenteerde eind vorig jaar vijf scenario's voor de toekomst van de EU: (1) doormodderen, (2) terugkeer tot de kern, te weten de interne markt, (3) minder doen maar dan beter, (4) een Europa van meer snelheden, dat wil zeggen versterkte samenwer-

king met coalities van lidstaten op onderdelen, en (5) een sprong vooruit naar een volledige politieke Unie. Inmiddels heeft de Europese Commissie een keuze gemaakt: een versterking van Europa op het gebied van defensie, een betere aanpak van het vluchtelingen-vraagstuk, meer geld voor jeugdwerkloosheid, meer cyberveiligheid en een Europese aanpak van belastingontwijkende multinationals. En een nieuwe discussie over subsidiariteit en over proportionaliteit van Europees optreden.

Welke keuzen zouden de sociaal-democraten moeten maken? De PvdA en haar zusterpartijen pleiten al jaren voor een ander Europa: meer aandacht voor een 'sociaal' en 'solidair' Europa, meer inzet op klimaat en milieu, minder marktdenken en minder opgelegde bezuinigingsdrift. Dat overtuigt de kiezers nog niet. Ook binnen de eigen gelederen valt nog wat te praten: een stevige Noord-Zuid coalitie binnen de sociaal-democratische familie ontbreekt vooralsnog. Terwijl de Zuid-Europeanen een beroep doen op solidariteit, hebben de Noord-

Europese zusterpartijen zich massaal overgegeven aan de begrotingsdiscipline. Dat maakt de geloofwaardigheid niet sterker.

Drie elementen bemoeilijken in ieder geval een sociaal en groen beleid binnen de lidstaten en op Europees niveau. Ten eerste heeft de spectaculaire groei van Europese wetgeving en beleid het functioneren van de nationale politiek ondermijnd. De Europese samenlevingen zijn in de woorden van Chris Bixterton getransformeerd van natiestaten naar lidstaten. Terwijl de natiestaten een goed functionerende politieke arena hadden waar keuzes gemaakt worden voor de toekomst van de samenleving, hebben lidstaten zich overgeleverd aan Europese besluiten. Dat heeft gevolgen voor de politiek binnen de lidstaten: de politiek gaat niet meer over de koers en inrichting van de samenleving, want die is grotendeels al vastgelegd binnen Europa.<sup>1</sup> De Europese Unie heeft met de interne markt, de gemeenschappelijke munt en het rechtssysteem een dwingend format gecreëerd. Dat heeft ook mooie resultaten opgeleverd maar de politieke gevolgen zijn desastreus. Als gevolg van de interne markt zijn lidstaten minder in staat om zelf beleid te voeren. Dat treft de sociaal-democraten (en andere linkse partijen) en hun achterban. Sociaal en groen liggen voor de afzonderlijke lidstaten steeds meer buiten handbereik.

De overheid kan weinig doen om de economie te stimuleren en banen te creëren; staatssteun, handelsbarrières en overheidsaanbestedingen die de eigen industrie bevoordelen zijn niet toegestaan. Wat overblijft zijn maatregelen om de meest gunstige voorwaarden te creëren (bijvoorbeeld op loonkosten) voor het internationale bedrijfsleven. Dat heeft geleid tot een afbraak van interne solidariteit en cohesie. Ongelijkheid is in veel landen eerder toe- dan afgenomen.<sup>2</sup> De onzichtbare hand van de markt leidt niet alleen tot een optimale allocatie van productie en goederen, maar dirigeert ook overheden en beleid. Daarmee is de politieke verantwoordelijkheid verdwenen; het is niet duidelijk wie waarop aan te spreken is. Is de grote sociale ongelijkheid de schuld

van de EU? Of is het een Nederlandse keuze? Het vertrouwen in het politieke bestel neemt in de meeste landen af.

Een tweede hindernis voor groen en sociaal beleid is dat de uitholling van de nationale politiek niet wordt gecompenseerd door een meer volwassen Europese politiek. Binnen Europa is de besluitvorming nu extreem complex. Eerst moeten binnen het Europees Parlement de politieke fracties compromissen sluiten, vervolgens moeten alle regeringen (ofwel binnen de Raad van ministers) het onderling eens worden en ten slotte is een compromis nodig tussen de Raad en het Europees Parlement. Een neoliberal beleid om de interne markt tot stand te brengen was vaak het hoogst haalbare. Maar een gezamenlijk beleid, bijvoorbeeld om een sociaal Europa tot stand te brengen, was meestal een brug te ver. Er waren altijd wel een of meer lidstaten tegen. De compromismachine maakt koersveranderingen moeilijk en Europese politiek nauwelijks herkenbaar. Daarom blijft het lastig om kiezers te betrekken bij de Europese besluitvorming. Het proces is formeel wel democratisch, maar de politieke inzet en lading gaan onderweg verloren. Een ander vluchtelingenbeleid, een duurzaam voedselbeleid, gelijk loon voor gelijk werk, een ambitieus klimaatbeleid, het is allemaal zeer gecompliceerd en het duurt lang voordat Europa 'levert'.

Ten derde zijn de verschillen binnen Europa ook groter geworden. De Europese Unie is te groot en te divers is om met 28 lidstaten tegelijk dezelfde wetgeving in te voeren en hetzelfde beleid te voeren. Gevolg is dat Europees beleid vaak blijft steken op de laagste gemeenschappelijke noemer – de lidstaten die het minste willen (of kunnen) zijn dan bepalend voor de uitkomst van Europese onderhandelingen.

### **Devolutie**

De conclusie is dat de redding voor de sociaal-democratie niet vanuit Europa komt. Een uitweg is devolutie; het overhevelen van zeggens

schap van het Europese naar het nationale niveau. Dit kan lijken op Europa á la carte, waarbij lidstaten alleen uit het menu kiezen wat ze aanstaat en alleen daarvoor betalen. Devolutie – het woord heeft in het Engels een positieve klank – verandert echter vooral de aandrijving van de EU. Europese samenwerking wordt door devolutie niet langer top-down aangedreven door de Brusselse instituten of bijvoorbeeld door de Frans-Duitse as van Macron en Merkel. Europese samenwerking zal door devolutie juist ook een *bottom-up*-proces zijn.

## De redding voor de sociaal-democratie zal niet vanuit Europa komen

Het komt neer op twee ingrepen. Ten eerste moet het aan de parlementen van de lidstaten overgelaten worden of ze een nieuwe Europese richtlijn of nieuw beleid aanvaarden of niet. Dat sluit aan bij een praktijk die op sommige beleidsterreinen al bestaat. Maar als devolutie serieus genomen wordt, is er geen vaste kopgroep: elk parlement kan besluiten al of niet mee te doen aan nieuwe initiatieven, en waar relevant het eigen ambitieniveau kiezen. Dit geeft lidstaten de mogelijkheid een eigen tempo te volgen en om 'nee' te zeggen tegen EU-beleid. Ze hebben echter geen veto over nieuw Europees beleid.

Een tweede stap is meer ingrijpend: lidstaten moeten de keuze krijgen zich terug te trekken uit onderdelen van de gemeenschappelijke regelgeving. Er is bijvoorbeeld niets op tegen wanneer sommige landen ervoor kiezen de EU-regels voor overheidsaanbestedingen niet langer toe te passen. Of om de dienstenrichtlijn niet toe te passen. Het bestaande beleid wordt zo onderworpen aan een nieuwe parlementaire keuze: willen we de interne

markt, het mededingingsbeleid, de regels rond overheidsaanbestedingen of de dienstenrichtlijn volledig aanvaarden? Willen we alle milieumaatregelen? Willen we het sociale beleid, de euro, de richtlijnen voor hernieuwbare energie?

Het brengt nieuwe perspectieven voor de sociaal-democratische ambities. Lidstaten kunnen keuzes maken in een richting die afwijkt van het neoliberale pad. De interne markt is nu gaandeweg steeds meer de maat van alle sociale wetgeving binnen de lidstaten geworden.<sup>3</sup> Door devolutie kunnen lidstaten op het sociale vlak kopgroepen vormen om sociale dumping te bestrijden, sociale wetgeving beter op elkaar af te stemmen of grensoverschrijdende cao's mogelijk te maken. Ze kunnen ook zelf besluiten dat in hun land onduidelzinnig het principe geldt 'gelijk loon voor gelijk werk'.

Milieuproblemen kunnen effectiever aangepakt worden door met gelijkgestemde landen serieus werk te maken van een hogere CO<sub>2</sub>-prijs, hogere normen te stellen om luchtverontreiniging tegen te gaan, of bijvoorbeeld een strenger toelatingsbeleid te voeren voor pesticiden.

Milieuvervuiling is vaak grensoverschrijdend van aard. Hoge Europese normen zijn dan de eerste keus. Maar als dat niet mogelijk blijkt, is een hoge norm die voor een aantal lidstaten geldt, een betere optie dan een te lage norm voor alle lidstaten. Door devolutie kunnen lidstaten ook meer prioriteiten stellen binnen hun milieubeleid. Ze kunnen beslissen niet langer mee te doen aan onevenredig dure milieumaatregelen.

Lidstaten kunnen bijvoorbeeld besluiten meer te investeren in eigen meer duurzame voedselvoorziening en een minder grootschalige en meer circulaire landbouw faciliteren. Of intensiever samenwerken om buitengrenzen van de Unie te bewaken. Of tot meer onderlinge samenwerking op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Lidstaten kunnen in eigen land meer doen als ze minder rekening hoeven te houden met de interne

markt. De overheid kan actiever duurzame producten steunen of opkomende bedrijfstakken een kans geven. Er kunnen stappen gemaakt worden in de richting van een postkapitalistische samenleving waarin de markt en het marktdenken niet langer dominant zijn.<sup>4</sup>

---

## Devolutie is de brug die de voor- en tegenstanders van Europese samenwerking kan verbinden

---

In de tweede plaats versterkt devolutie de nationale democratie: de Tweede Kamer beslist over invoering en over voortzetting van EU-beleid. Als er echt iets te kiezen valt, krijgt het politieke debat meer gewicht. Daarmee winnen de politiek en de democratie. De politieke verantwoordelijkheid komt terug – regeringen kunnen zich niet meer verschuilen achter ‘het moet nu eenmaal van Brussel’. Devolutie maakt het ook mogelijk om de kloof tussen voor- en tegenstanders van Europa te overbruggen. Er is geen reden meer om tegen de EU als geheel te zijn, als het een keuze van het eigen parlement is om op onderdelen mee te doen of juist niet mee te doen. Devolutie is de brug die de voor- en tegenstanders van Europese samenwerking kan verbinden.

Ten hoeft geen rekening gehouden te worden met ‘blokkerende minderheden’, met lidstaten die nieuwe initiatieven niet zien zitten. Second best compromissen zijn niet meer nodig. Het Europees Parlement blijft samen met de Raad wel verantwoordelijk voor nieuwe wetgeving en beleid. De Europese politiek kan zo een helpende hand worden om lidstaten meer mogelijkheden voor wederzijds productieve samenwerking aan te reiken.

Natuurlijk zijn er ook nadelen. De EU is gebaseerd op goede betrekkingen tussen lan-

den, op geven en nemen. Het zal ook niet eenvoudig zijn om bijvoorbeeld uit de euro te stappen. En ook de eenheid van de interne markt is niet langer vanzelfsprekend. Maar hoe erg is dat? De Europese interne markt was het antwoord op ‘the American challenge’ in de jaren tachtig. Schaalvergroting heeft gewerkt en zeker welvaart en vooruitgang gebracht – maar ook toenemende ongelijkheid. Nieuwe technologische ontwikkelingen verminderen echter de noodzaak om op een steeds grotere schaal te produceren. Duurzame energie is kleinschaliger ten opzichte van olie- en gasproductie. Digitalisering, de opkomst van 3D-printing en bijvoorbeeld robotisering maken productie op kleine schaal effectief en rendabel. Standaardisering is minder noodzakelijk. Groot is niet meer automatisch beter en goedkoper dan klein. De noodzaak om beleid te harmoniseren vervalt daarmee voor een deel. Bovendien is de circulaire economie die we nastreven sowieso wat kleinschaliger en gaat ervan uit dat we meer grondstoffen uit de eigen regio benutten.

### *Gemeenschappelijke waarden*

Is devolutie ook realistisch? Europa wordt vaak als een voldongen feit gepresenteerd: ‘you cannot unscramble eggs’. De Europese Unie is echter geen mandje eieren. Devolutie is mogelijk, juist omdat de onderlinge verbondenheid nu dankzij Europese integratie zo groot is. Op die verbondenheid kan verder gebouwd worden.<sup>5</sup> Devolutie sluit bovendien aan bij een al bestaande praktijk. De euro is niet ingevoerd door het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken. Niet alle lidstaten nemen deel aan het Schengenverdrag dat grenscontroles reguleert. Het Verenigd Koninkrijk heeft een opt-out voor het sociale terrein. Veel richtlijnen, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, hebben al verschillende doelstellingen voor verschillende lidstaten. Lidstaten kunnen daarnaast om redenen van milieu of volksgezondheid afwijken van de verplichtingen van de interne markt. Veel Europees beleid is

daarnaast niet verplichtend, lidstaten hoeven bijvoorbeeld niet mee te doen aan Europese onderzoeksprogramma's. In het vluchtelingenbeleid wordt nu gesproken van een 'coalition of the willing'. Tot nu toe is flexibiliteit echter nog steeds de uitzondering, een oplossing om een patstelling te doorbreken. Devolutie neemt diversiteit als uitgangspunt en waardeert de waarde hiervan.

---

## Groot is niet meer automatisch beter en goedkoper dan klein; de noodzaak om beleid te harmoniseren vervalt daarmee voor een deel

---

Er zijn geen zwaarwegende juridische belemmeringen die devolutie onmogelijk maken, al zijn er wel nieuwe procedures en spelregels nodig. Een wijziging van het verdrag van Lissabon is echter omslachtig en tijdrovend. Daarop kan en hoeft zeker niet gewacht te worden omdat het Verdrag 'nauwere samenwerking' tussen lidstaten nu al mogelijk maakt. Ook zonder het Verdrag in te roepen kan bij nieuwe wetgeving een bepaling komen dat lidstaten zelf beslissen of en wanneer ze deze aanvaarden: alle lidstaten hebben dan een *opt-out*. Het is iets ingewikkelder om lidstaten de mogelijkheid te geven zich terug te trekken uit bestaande wetgeving. De meeste wetgeving wordt echter periodiek herzien. De herziening is dan ook de gelegenheid om een devolutie-clausule op te nemen. Een inter-institutioneel akkoord tussen de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Raad kan de spelregels vastleggen.

Die spelregels moeten dan uitgaan van gemeenschappelijke waarden. Goed nabuur-

schap zou een van de uitgangspunten moeten zijn. Wie bijvoorbeeld niet mee doet aan Europese regels rondom waterkwaliteit moet wel garanties bieden dat er geen vervuiling afstroomt naar buurlanden. Wederkerigheid zou een ander beginsel moeten zijn. Een land dat besluit zijn grenzen te sluiten voor buitenlandse werknemers kan niet rekenen op vrije toegang van de eigen burgers tot buitenlandse arbeidsmarkten. Solidariteit ten slotte, zou een van de kernwaarden moeten blijven, en moet ook tot uiting komen in de financieringsregels. Rijkere lidstaten die geen gebruik willen maken van de cohesiefondsen zouden dan een aftrek krijgen van de afdracht aan de EU ter grootte van het bedrag dat voor hen gereserveerd is, niet voor het bedrag dat ze inleggen. Voor een goed verloop van het proces van devolutie zijn gemeenschappelijke waarden essentieel, anders draait devolutie uit op een Europa à la carte waarin elke lidstaat de eigen lusten optimaliseert zonder zich te bekommeren over het geheel.

### *En de vijf scenario's dan?*

Hoe past devolutie binnen de vijf scenario's van de Europese Commissie? De uitkomst van het proces devolutie kan op termijn zijn 'minder Europees beleid maar wel beter'. Een uitkomst die lijkt op 'versterkte samenwerking' is echter even goed mogelijk. Goed voorstelbaar is ook dat er in praktijk weinig verandert, dat lidstaten steeds de keuze maken om door te gaan op de ingezette weg. Maar de Europese Unie heeft dan wel aan legitimiteit gewonnen omdat nationale parlementen steeds zelf kiezen voor samenwerking. De vijf scenario's van de Europese Commissie zijn een zoektocht naar een nieuw Europees model. Ze hebben gemeen dat ze uitgaan van een *top-down* benadering: in geen van de scenario's is een nadrukkelijke rol weggelegd voor nationale parlementen en samenlevingen. Devolutie gaat uit van een *bottom-up* gedachte waarbij diversiteit juist inspirerend is en van onderop gebouwd wordt aan een nieuwe Europese Unie.



De Europese Unie komt door devolutie in een nieuwe rol en is vooral ondersteunend aan de wensen van nationale parlementen. Een meer bescheiden rol, maar niet minder belangrijk. Devolutie maakt ook een harde Brexit overbodig, en maakt de onderhandelingen met het Verenigd Koninkrijk gemakkelijker. Wanneer elke lidstaat de keuze heeft op onderdelen niet mee te doen, is er weinig reden meer de Britten de mogelijkheid te ont-

houden om nog te blijven participeren in delen van het EU-beleid. De tijdgeest is moeilijk te duiden, maar minder markt en meer zeggenschap over de eigen samenleving maken daar zeker deel van uit. Voor de sociaal-democraten (en uiteraard voor andere partijen) biedt devolutie nieuwe kansen om eigen idealen te realiseren in een Europees en internationaal verband.

### Noten

- 1 Zie: Chris Bickerton, *European Integration: From Nation-States to Member States*, Oxford Scholarship online, mei 2013.
- 2 Zie ook: Ben Crum, 'Brexit dwingt tot herbezinning op interne markt', *S&D* 2016/5.
- 3 Het Europese hof heeft duidelijk gemaakt dat sociale rechten niet 'excessief' mogen interfereren met de interne markt. Zie: Gerhard Bosch, *After Brexit: Prioritising A Social Europe*, te vinden op [www.socialeurope.eu](http://www.socialeurope.eu), 24-01-2017.
- 4 Zie Paul Mason: *Postcapitalism*.
- 5 Vergelijk: Parag Khanna, *Connectography, Mapping the future of global civilization*. New York, Random House, 2016.

# A.L. Snijders

---

## Cor

De jongen heette Cornelis maar werd Cor genoemd. Een eenvoudig milieu, geen boeken, geen klassieke muziek. Een Amsterdams gezin van drie zielen, Cor was enig kind, de vader stukadoor. Ze waren nooit in het Concertgebouw geweest, makkelijk te belopen. Ook het Rijksmuseum kenden ze alleen van buiten. Hun leven veranderde toen de hoofdmeester van de lagere school op een klasse-avond zei dat Cor gemakkelijk gymnasium kon doen, hij was zeer begaafd. De jongen ging naar het Barlaeus gymnasium, waar hij niet alleen uitblonk, maar alpha en bèta tegelijkertijd deed, iets wat op die school nooit eerder vertoond was. Hij slaagde met lof en het lag voor de hand dat hij aan de Gemeentelijke Universiteit klassieke talen en theoretische natuurkunde zou gaan studeren. Dat gebeurde niet, hij had Slauerhoff ontdekt en wilde ook gaan varen. In Noord-Afrika ontmoette hij de dichter die scheepsarts was, en hij maakte ook kennis met zijn vriend F.C. Terborgh, een onbekende schrijver die desondanks de Constantijn Huygens prijs zou winnen.

Cor besloot zich uit het maatschappelijk leven terug te trekken en zich alleen met poëzie te bemoeien. Niet met het maken, maar met het lezen. Na enkele jaren had hij alle gedichten uit ons taalgebied gelezen en kende hij er meer dan duizend uit zijn hoofd.

Tegen het eind van zijn leven besloot hij te trouwen met een vrouw die vijftig jaar jonger was dan hij. Hij gebruikte daarvoor het gedicht 'Ja' van K. Schippers.

### *Ja*

Ik heb je lief zoals je soms  
gelijk een gouden zomerdag bent  
nee nee nee  
ik heb je lief zoals je bent  
nee nee  
ik heb je lief zoals  
nee  
ik heb je lief

Ze stond op, gaf hem een kus en zei: Ja, ik wil.

Het huwelijk duurde tien jaar, toen ging hij dood. Zij was nog erg jong.

In de advertentie stond dat hij een welbesteed leven had gehad.

Jaargang 74, nummer 5, november 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

### Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Menno Hurenkamp (*hoofdredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

### Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordegraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

**De redactie verwelkomt  
bijdragen ter beoordeling.  
Kopij graag toezenden  
per e-mail naar [send@wbs.nl](mailto:send@wbs.nl).**

### Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

*Telefoon* (070) 262 97 20

*E-mail* [send@wbs.nl](mailto:send@wbs.nl)

### Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

### Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail

[info@vangennep-boeken.nl](mailto:info@vangennep-boeken.nl)

voor een abonnement of kennis-  
makingsnummer.

### Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

[info@vangennep-boeken.nl](mailto:info@vangennep-boeken.nl)

(020) 606 07 21

### Abonnementsprijzen per jaargang

#### *Papier*

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

#### *Papier & digitaal*

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-
- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd  
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke  
toestemming van de uitgever.*



## Rood-groene politiek voor de 21<sup>e</sup> eeuw

Onder redactie van

**Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen  
& Hans Opschoor**

De sociaal-democratie is van oudsher beter in rood dan in groen, beter in economie dan in ecologie. Met het project 'rood-groene politiek voor de 21ste eeuw' maakt de WBS daar een einde aan. Wat te doen na de energieakkoorden van het kabinet Rutte II, na het klimaatakkoord van Parijs? Oude rotten als Hans Opschoor, Rudy Rabbinge en Jan Pronk slaan de handen ineen met jonge honden als Heleen de Coninck en Socrates Schouten, met wetenschappers als Jozef Keulartz en Joyeeta Gupta en met activisten als Wijnand Duyvendak om een internationaal en groen georiënteerde agenda voor de komende twintig jaar te presenteren.

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4  
Verschenen april 2017



## Over de grens – Vluchten naar Europa

Onder redactie van

**René Cuperus, Monika Sie Dhian Ho & Annelies Pilon**

De Wiardi Beckman Stichting (WBS) onderzoekt de schakels in de migratieketen: van brandhaard tot inburgering en van vertrek naar bestemming. De WBS ging op missie naar de 'opvang in de regio' (Libanon en Jordanië) én naar gemeenten die hier in Nederland vluchtelingen opvangen. Naar de Hongaarse grens én naar het uitzetcentrum op Schiphol. Een boek met bijdragen van wetenschappers, ngo's en politici. Op zoek naar een progressief antwoord op de vluchtelingen-crisis.

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6  
Verschenen juni 2017